

- **Η άνοιξη της ελευθεροτυπίας.**
- **Ο Τύπος κατά την Αγγλοκρατία.**
Από την ελευθεροτυπία, το 1849, έως την Ένωση της Επτανήσου, το 1864.
Του Γιώργου Γ. Αλισανδράτου
- **Επτανησιακά τυπογραφεία.**
Από το 1843 και την ελευθεροτυπία, το 1849.
Του Νίκου Σκιαδά
- **Τα οράματα των Ριζοσπαστών.**
Κοινωνική απελευθέρωση σε μια Ευρώπη των λαών.
Του Σπύρου Δ. Λουκάτου
- **Ο Τύπος των Μεταρρυθμιστών.**
Η προβολή των μεταρρυθμιστικών θέσεων.
Του Νίκου Γ. Μοσχονά
- **Η «Πατρίς» των Μεταρρυθμιστών.**
Κορυφαίο μέσο πολιτικής προβολής.
Της Άννας Κοντονή
- **Ο φιλοκυβερνητικός Τύπος.**
Οι συντηρητικές εφημερίδες της Επτανήσου.
Της Παναγιώτας Μοσχονά
- **Η εξέγερση της Σκάλας το 1849.**
Η άγρια καταστολή της από τους Άγγλους.
Της Μ. Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού
- **Ο «Λύχνος» του Ανδρέα Λασκαράτου**
Του Σπ. Ι. Ασδραχά
- **Σελίδες από τον αγροτικό Τύπο.**
Τα προβλήματα της υπαίθρου στις επτανησιακές εφημερίδες
Της Λίνας Παπαγαλάνη
- **Η «Αναγέννησις» των Ριζοσπαστών.**
Ιδεολογικές καταβολές και αναζητήσεις.
Του Θανάση Καλαφάτη
- **Ο αγωνιστής Παναγιώτης Πανάς.**
Στα χαράκωματα της μαχόμενης δημοσιογραφίας.
- **Ο Τύπος μετά την Ένωση.**
Η επτανησιακή εφημεριδογραφία από το 1864 έως το 1914.
Του Ζήσιμου Χ. Συνδινού

Εξώφυλλο: Τίτλος επτανησιακών εφημερίδων της περιόδου 1849-64, με φόντο σχέδιο του I. Cartwright, της δεκαετίας του 1820: «Η πλατεία του Αγίου Μάρκου εις Ζάκυνθον» - χάραξη και χρωματισμός από τον R. Havell και υιό. Από τη συλλογή Λάμπρου Ενταξία - «Λεύκωμα 1821», εκδ. «Μέλισσα».

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Η άνοιξη της ελευθεροτυπίας

Ο πολιτικός Τύπος στα Επτάνησα μετά το 1849

Πλοία του ελληνικού πολεμικού ναυτικού καταπλέουν στο λιμάνι της Κέρκυρας, μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, το Μάιο του 1864 (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ της εφημεριδογραφίας που σημειώνεται με τη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους, παρουσιάζει ως φαινόμενο ιδιαίτερη άνθηση στα Επτάνησα. Στον τοπικό Τύπο, οι περίοδοι έντονης ανάπτυξης του συνδέονται με στιγμές πολιτικής και εθνικής έξαρσης, οικονομικής άνθησης αλλά και στιγμές πολιτισμικής ύφεσης. Έτσι, την περίοδο 1849-1864 ο επτανησιακός Τύπος συνδέεται άμεσα με τα επαναστατικά γεγονότα του 1848 στην Ευρώπη και με την ανάπτυξη του ενωτικού κινήματος. Στηρίζεται δε στην πλούσια πολιτιστική παράδοση και στην ευνοϊκή συγκυρία του επαναπατρισμού στα νησιά μεγάλης ομάδας επιστημόνων και πολιτικών από τη Δύση.

Για τις δημοκρατικές και κοινωνικές ιδέες του ευρωπαϊκού 1848, ο επτανησιακός Τύπος αποτελεί από τις κυριότερες διόδους προσπέλασης και διάχυσης τους στον ελληνικό χώρο συνολικά. Ο ενωτικός αγώνας, εξάλλου, ενισχύεται από την άνθηση του Τύπου, που, κατ' αναλογία, επηρεάζεται βαθύτατα από το ενωτικό κίνημα. Παράλληλα, η πλούσια πολιτιστική παρακαταθήκη της Επτανήσου, αλλά και οι νέες πολιτιστικές κατακτήσεις, δίνουν νέες διαστάσεις στη μορφή και το περιεχόμενο των εφημερίδων.

Η συνεισφορά του επτανησιακού Τύπου στην προαγωγή των πολιτικών, εθνικών και κοινωνικών εξελίξεων είναι τεράστια. Οι περισσότερες πολιτικές εφημερίδες υπηρετούν συνηθώς πολιτικά κόμματα, χωρίς η αντιστοιχία να ακολουθεί πάντοτε αυστηρό πλαίσιο, καθώς και μέσα στα ίδια τα κόμματα δημιουργούνται διαφορετικές τάσεις και η πρόσδεση των συγκεκριμένων εφη-

μερίδων ακολουθεί εναλλασσόμενους ρυθμούς χαλαρότερης ή απόλυτης ταύτισης.

Οι πολιτικές εφημερίδες συνιστούν υπόδειγμα πολιτικού εντύπου με σύγχρονες προδιαγραφές. Πρόκειται για μια τεχνολογική καινοτομία στην εφημεριδογραφία, που μας επιτρέπει να μιλάμε για εφημεριδογραφία νέου τύπου.

Μερικές από τις εφημερίδες συγκροτούν παραδείγματα «μητέρων

Επιμέλεια αφιερώματος:
Κ.ΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ

κομματικών οργανώσεων»: Η εφημερίδα αφενός «κτίζει» την οργάνωση με τη μελέτη και προβολή των εθνικών αλλά και τοπικών κοινωνικών προβλημάτων, και αφετέρου επαναπροσδιορίζεται η ίδια από τη δυναμική αυτή. Ως προς τον πολιτικό τους λόγο, οι εφημερίδες γίνονται προμαχώνες της ελευθερίας και αντιμετώπιζουν γι' αυτό άγριους διωγμούς, δικαστικές διώξεις, ακόμη και κλεισίμο. Οι πολιτικές εφημερίδες αποτυπώνουν το πολυσύνθετο της πολιτικής πάλης κατά της ξενοκρατίας και υπέρ της κοινωνικής ανάπλασης, μέσα από έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και εναλλασσόμενες φάσεις οικονομικής ύφεσης και ανάκαμψης.

Η ευρωπαϊκή οικονομική κρίση του 1847 και τα συνδεδεμένα με αυτήν επαναστατικά γεγονότα, δημιουργούν εκρηκτική κατάσταση στα νησιά, καθώς κινητοποιούν νέες κοινωνικές δυνάμεις που θέλουν να εκφραστούν και πολιτικά. Στη φάση αυτή προεξάρχει ο ρόλος του πολιτικού τύπου, ρόλος εκλαϊκευτικός, καθοδηγητικός και καινοτόμος.

Ο επτανησιακός Τύπος της περιόδου 1849-1864 διαφέρει από εκείνον της περιόδου 1864 - 1914. Ο πρώτος αναδεικνύει σαν κεντρικό πρόβλημα τον εθνικό αγώνα και υποδεικνύει για την επίλυση του κοινωνικού προβλήματος τις διαφορετικές κατευθύνσεις των κοινωνιστών και του φιλελεύθερου εκσυγχρονισμού. Αντίθετα ο δεύτερος, ο μετά την Ένωση, συνδέεται με το κρίσιμο πρόβλημα της αφομοίωσης με την Ελλάδα. Πέρα από την οικονομική και διοικητική αφομοίωση, με ιδιαίτερη ένταση τίθεται το πρόβλημα της εξάλειψης του επτανησιακού πολιτικού συστήματος και των ιδιαιτεροτήτων του. Από την άποψη αυτή, η νέα φαινομενική άνθηση του επτανησιακού Τύπου συνδέεται συχνά με την προσπάθεια επιβολής του παλαιοκομματικού συστήματος στα Επτάνησα και την παρακμή του επτανησιακού πολιτισμού. Το πολιτικό αυτό κλίμα και την αντίσταση σε αυτό εκφράζουν οι δύο μορφές εφημεριδογραφίας της εποχής: εκείνη που έχει τα ερείσματά της στην παλιά πολιτική παράδοση και εκείνη που εκφράζει την πλήρη υπαγωγή στα ελλαδικά πρότυπα.

Με την συμπλήρωση σήμερα 135 χρόνων από την Ένωση (1864) και 150 χρόνων από την ελευθεροτυπία στα Επτάνησα (1849), η διερεύνηση του ιδιαίτερου ρόλου του Τύπου στις κοινωνικές, πολιτικές και εθνικές εξελίξεις -και η ανάλυση του πρωτοποριακού του χαρακτήρα σαν τεχνολογικό-πολιτικό εργαλείο αναμετάδοσης και πληροφόρησης, ειδήσεων και διαφώτισης, διάχυσης, ζύμωσης και κριτικής των νέων ιδεών- αποκτά μια νέα επικαιρότητα μέσα στη δίνη των προβλημάτων του σημερινού έντυπου πολιτικού Τύπου.

Θ. Κ.

Γενική άποψη της πόλης της Κέρκυρας, από τη θάλασσα. Σχέδιο Αγγλου σκιτσογράφου στις παραμονές της κατάργησης της αγγλοκρατίας και της Ενωσης, το 1864 (πηγή: «The Illustrated London News», 1863).

Ο Τύπος κατά την Αγγλοκρατία

Από την ελευθεροτυπία, το 1849, έως την Ένωση της Επτανήσου, το 1864

Του Γιώργου Γ. Αλισανδράτου

Φιλολόγος - νεοελληνιστή

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΗΤΤΑ του Ναπολέοντος στο Βατερλό, στο Συνέδριο της Βιέννης, και ειδικότερα με τη Συνθήκη των Παρισίων μεταξύ Ρωσίας και Αγγλίας το Νοέμβριο του 1815, τα Επτάνησα, ύστερ' από αιώνες Βενετοκρατίας και άλλες ιστορικές περιπέτειες, απετέλεσαν τα «Ηνωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων», «ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος» υπό την προστασία του Αγγλου βασιλέα – έγιναν δηλαδή Προτεκτοράτο της Μεγάλης Βρετανίας. Το «Ιόνιον Κράτος» – αυτό ήταν το συντομότερο όνομα του Προτεκτοράτου – διατηρήθηκε πενήντα χρόνια, και το 1864 ενώθηκε με το «Βασίλειον της Ελλάδος».

Το Ιόνιον Κράτος εδιοικείτο με το Σύνταγμα Maitland (1817), όπως είναι γνωστό από το όνομα του Sir Thomas Maitland πρώτου Αρμοστή του Προτεκτοράτου. Κατά το Σύνταγμα αυτό υπήρχε Βουλή από σαράντα βουλευτές, που εκλεγόντουσαν από περιορισμένο εκλογικό σώμα – ανάλογα με τα περιουσιακά στοιχεία και τις πανεπιστημιακές σπουδές των πολιτών. Επίσης υπήρχε εξαμελής κεντρική κυβέρνηση που ονομαζόταν Γερουσία και διοριζόταν από τον Αρμοστή. Στα μεγάλα νησιά υπήρχαν και τοπικές κυβερνήσεις, στις οποίες όμως περιλαμβανόταν και Αγγλος τοποτηρητής. Επίσης υπήρχε και δικαστική εξουσία. Πάνω όμως από τις τρεις αυτές εξουσίες ήταν ο Αγγλος Αρμοστής, που διοριζόταν από τον Βασιλέα της Αγγλίας. Βέβαια δεν υπήρχε υπουργείο Εξωτερικών, αφού το κράτος ήταν Προτεκτοράτο και όχι «ανεξάρτητο», ό-

Ο τίτλος της εφημερίδας «Ο Φιλελεύθερος» – «Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική» – του ριζοσπάστη αγωνιστή Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου (πηγή: Ντίνου Κονόμου, «Επτανησιακός Τύπος 1798–1864...», Αθήνα 1964).

Ο ριζοσπάστης Γεώργιος Βερούκιος, συντάκτης του «Ρήγας» της Ζακύνθου (1851) (πηγή: Σπ. Μυλωνά, «Επτανήσος, αφιέρωμα στα εκατόχρονα...», Αθήνα 1964 – Εθνική Βιβλιοθήκη).

Ο τίτλος της εφημερίδας «Ο Ρήγας», αριθμ. φύλλου 3. Εφημερίδα ριζοσπαστικών αρχών, ο «Ρήγας» υπήρξε βραχύβιος: 12 φύλλα μέσα στο 1851 (αρχείο εφημερίδων Γιώργου Γ. Αλισανδράτου).

πως έλεγε η Συνθήκη των Παρισίων. Έως το 1848 οι Βουλές του Ιονίου Κράτους είχαν πολύ περιορισμένη εξουσία, γιατί οι σπουδαιότεροι νόμοι ψηφίζοντουσαν κατά τη βούληση του Αρμοστή. Για το λόγο αυτόν ο κόσμος τη Βουλή ψιθυριστά την έλεγε *Βουβή*, επειδή οι βουλευτές εψηφίζαν τα νομοσχέδια χωρίς συζήτηση, λέγοντας τη φράση «come sta», «come sta», δηλ. «ως έχει» (το νομοσχέδιο). Για τον ίδιο λόγο ο Ανδρέας Λασκαράτος, φιλαγγλος κατά τα άλλα, ονόμαζε τους βουλευτές στα δημοσιεύματά του «κομεστάδες»!

Αυτά συνέβαναν επί τρεις δεκαετίες. Αλλά το 1848 άλλαξαν τα πράγματα. Το έτος εκείνο έγινε η περίφη-

Συνέχεια στην 4η σελίδα

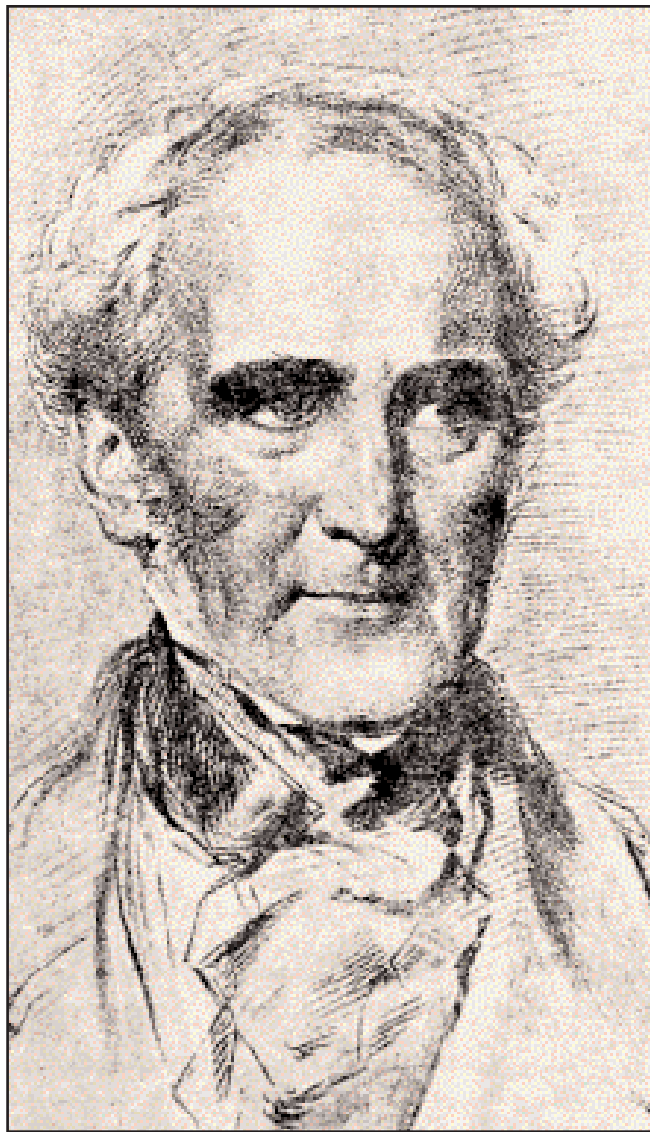

Ο «Φίλος του Λαού» – Αργοστόλιον, 24 Νοεμβρίου 1873 – υπήρξε, κατά τον τίτλο τουλάχιστον, επίγονος του πρώτου κερκυραϊκού «Φίλου του Λαού», που ήταν όργανο των φιλοκυβερνητικών στην αγγλοκρατία και εχθρός των ενωτικών Ριζοσπαστών, στις αρχές της δεκαετίας 1850 (αρχ. εφημ. Ε.Λ.Ι.Α.).

Ο «Φιλαλήτης», εφημερίδα μεταρρυθμιστικής ιδεολογίας, που εξέδιδε ο Ανδρέας Μουστοξύδης στην Κέρκυρα από τον Σεπτέμβριο 1851 έως τον Σεπτέμβριο 1852 (αρχ. εφημ. Ε.Λ.Ι.Α.).

Συνέχεια από την 3η σελίδα
μη φεβρουαριανή επανάσταση στη Γαλλία, που ανέτρεψε το βασιλέα Λουδοβίκο-Φίλιππο και ανακήρυξε τη Δεύτερη Γαλλική Δημοκρατία. Τον Μάρτιο του ίδιου έτους έγιναν επαναστάσεις στη Γερμανία και την Αυστρία, κατόπιν δε και στην Ιταλία. Τα χρόνια αυτά έγιναν και δύο εξεγέρσεις στην Κεφαλονιά: μία στις 14 Σεπτεμβρίου 1848, «του Σταυρού» όπως λέγεται, και άλλη στις 15 Αυγούστου του 1849 στην περιοχή της Σκάλας. Και τότε η Μεγάλη Βρετανία, για να προλάβει τυχόν μεγαλύτερες εξελίξεις, προχώρησε σε δύο συνταγματικές μεταρρυθμίσεις πολύ σημαντικές για το Προτεκτοράτο (Αρμοστής ήταν ο John Seaton, 1843-1849, ο οποίος και εισηγήθηκε τα μέτρα αυτά): το 1848 παραχώρησε το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας (που δεν υπήρχε προηγουμένως) και το 1849 επεξέτεινε το δικαίωμα της ψήφου.
Με την άδεια της ελευθεροτυπίας ιδρύθηκαν τυπογραφεία στην Κέρκυρα, την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο, και άρχισαν να εκδίδονται, εκτός των άλλων, και μεγάλες πολιτικές εφημερίδες. Ετσι εμφανίσθηκαν πλέον δημοσία τα πολιτικά κόμματα που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται αφανώς ήδη από το 1830, δηλαδή από τότε που ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος. Και τα κόμματα αυτά ήταν δύο, των Μεταρρυθμιστών και των Ριζοσπαστών: Οι Μεταρρυθμιστές ζητούσαν τη μεταρρύθμιση του Συντάγματος του 1817 και εσωτερικές βελτιώ-

Ο σερ Τζον Κόλμπορν, πρώτος βαρώνος του Σήτον (1843-1849), ύπατος αρμοστής του Ιονίου Κράτους από το 1843. Αν και συντηρητικός (τόρι) είχε φιλελεύθερες αντιλήψεις. Επί αρμοστείας του θεσπίστηκε στα Επτάνησα η ελεύθερη σύσταση πολιτικών λεσχών (κομμάτων) και άρθηκε η προληπτική λογοκρισία (πηγή: Μιράντας Σταυρινού, «Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας... 1848 και 1849», Εταιρεία Κεφαλληνικών Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 1980).

σεις (διότι θεωρούσαν ανέφικτη επί του παρόντος την ένωση με την Ελλάδα), ενώ οι Ριζοσπάστες απαιτούσαν την κατάργηση του Προτεκτοράτου και την ένωση με την ελεύθερη Ελλάδα βάσει της αρχής των εθνοτήτων. (Το Προτεκτοράτο το θεωρούσαν παράνομο, γιατί όταν έγινε η Συνθήκη των Παρισίων, το 1815, δεν ερωτήθηκε ο λαός της Επτανήσου). Υπήρχε και ένα τρίτο κόμμα ή μάλλον φατρία, των Προστασιανών, δηλαδή των Κυβερνητικών, τους οποίους ο λαός ονόμαζε Καταχθόνιους ή Καμαρίλα. Εξάλλου τον Φεβρουάριο του 1850 έγιναν εκλογές με το νέο εκλογικό δικαίωμα, από τις οποίες προέκυψε η περιφημη Ενάτη Βουλή, η πρώτη ελεύθερη Βουλή του Ιονίου Κράτους, στην οποία την πλειοψηφία είχαν οι Μεταρρυθμιστές, αλλά βγήκαν και δέκα Ριζοσπάστες βουλευτές. Ετσι, η Βουλή αυτή δεν ήταν πλέον «Βουβή» – κάθε άλλο μάλιστα!
Πριν από την ελευθεροτυπία του 1848 απαγορευόταν η έκδοση εφημερίδων στα Επτάνησα: εκδιδόταν μόνο η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στην Κέρκυρα: *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων* (Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie) και όταν οι Επτανήσιοι ήθελαν να δημοσιεύσουν κάτι για την πολιτική κατάσταση των Νησιών, κατέφευγαν στις εφημερίδες της Μάλτας ή των Αθηνών. Μόλις όμως εδόθηκε η άδεια της ελευθεροτυπίας, ένας άνεμος πολιτικής αναμετρήσεως έπνευσε στο Προτεκτο-

ράτο. Εγκαταστάθηκαν τυπογραφεία και στα τρία μεγάλα νησιά, και άρχισαν να εκδίδονται πολιτικές εφημερίδες, μαχητικές και θαρραλέες, μεγάλου σχήματος. Οι περισσότερες ήταν εβδομαδιαίες και ως επί το πλείστον τετρασέλιδες.

Περίοδος 1849 – 1852

Εδώ θα παρουσιάσω επί τροχάδην τις σπουδαιότερες εφημερίδες της εποχής εκείνης, με μικρό σημείωμα για την πολιτική τους τοποθέτηση. Και θα παρουσιάσω πρώτα εκείνες που εκδόθηκαν στα πρώτα χρόνια της ελευθεροτυπίας (1849 – 1852) και ύστερα εκείνες που εκδόθηκαν στα τελευταία χρόνια του Προτεκτοράτου, που συμπίπτουν και με το σχίσμα που δημιουργήθηκε στο κόμμα των Ριζοσπαστών («παλαιοί» και «νέοι» Ριζοσπάστες, 1858 – 1864) [Έρευνα εξ αυτοψίας].

Πρώτα εκδόθηκε το *Μέλλον* στη Ζάκυνθο, από 1 Ιανουαρίου 1849 έως 15 Μαρτίου 1851 (53 φύλλα). Εξέφραζε τις απόψεις των Μεταρρυθμιστών και γραφόταν κυρίως από το δικηγόρο Αντώνιο Γαίτα, με συνεργάτες τον Γεώργιο Κανδιάνο Ρώμα και τον Γ. Διαμαντόπουλο. Τον ίδιο μήνα εκδόθηκε στην Κέρκυρα η *Πατρίς*, ελληνικά και γαλλικά, από 15 Ιανουαρίου 1849 έως 13 Ιανουαρίου 1851 (104 φύλλα). Εξέφραζε και αυτή τη κόμμα των Μεταρρυθμιστών και γραφόταν από εξέχουσες προσωπικότητες: κυρίως από τον πολιτικό και φιλόσοφο Πέτρο Βράιλα – Αρμένη, με συνεργάτες τον Ανδρέα Κάλβο, τον λόγιο Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο, τον δικηγόρο Ναπολέοντα Ζαμπέλη και τον Ιωάννη Πετριτσόπουλο.

Ευθύς μετά τις δύο αυτές μεταρρυθμιστικές εφημερίδες εκδόθηκαν στην Κεφαλονιά δύο μεγάλες ριζοσπαστικές. Στις 19 Φεβρουαρίου 1849 εκδόθηκε ο *Φιλελεύθερος* του Ηλία Ζερβού–Ιακωβάτου. Ο Ηλίας Ζερβός, δικηγόρος σπουδασμένος στην Ιταλία, είναι ο περίφημος ηγέτης του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού. Η σθεναρή και αγέρωχη αρθρογραφία του προκάλεσε την οργή του φοβερού Αρμωστή Ουάρδου (Sir Henry George Ward, 1849–1855), ο οποίος άσκησε άγριο διωγμό εναντίον του με αλλεπάλληλες εξορίες και επομένως διακοπές του *Φιλελεύθερου*. Τελευταία ήταν η εξορία του στα Αντικύθηρα, η οποία κράτησε πεντέμισι περίπου χρόνια, 2 Οκτωβρίου 1851 έως 6 Φεβρουαρίου 1857.

Στις 9 Απριλίου 1849 εκδόθηκε η *Αναγέννησις* του Ιωσήφ Μομφερράτου, «εφημερίς εθνική και δημοκρατική», με συνεργάτες τον Δημήτριο Δαυή και άλλους του «Δημοτικού Καταστήματος Κεφαλληνίας». Ο Μομφερράτος είχε σπουδάσει νομικά στην Ιταλία και τη Γαλλία και ήταν από τις πλέον δημοκρατικές συνειδήσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, με πολύ προχωρημένες κοινωνικές αντιλήψεις. Επιπλέον ήταν ο υπαρχηγός τρόπον τινά του Ριζοσπαστισμού (μετά τον Ηλία Ζερβό) και η σθεναρή αρθρογραφία του στην *Αναγέννηση* προκάλεσε (μετά τον αριθ. 35, 29 Σεπτεμβρίου 1851) τη μακρά εξορία του στην Ερέικουσα, σύγχρονη με εκείνη του Ζερβού, δηλ. πεντέμισι περίπου χρόνια.

Ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος (Ζάκυνθος 1820 – Αθήνα 1888). Διακεκριμένη πολιτική προσωπικότητα, εκδότης της εφημερίδας «Φωνή του Ιονίου» (1858–1859), συσπείρωσε γύρω του «νέους» Ριζοσπάστες, απορροφώντας ή και εξουδετερώνοντας τους «παλαιοί» του Ηλ. Ζερβού και του Ιωσήφ Μομφερράτου.

Ο Στέφανος Παδοβάς (Κέρκυρα 1807–1872), πολιευτής και βουλευτής της μεταρρυθμιστικής παράταξης, αρχικά, προσχώρησε στους Ριζοσπάστες και εξελέγη βουλευτής. Διετέλεσε πρόεδρος της Ιονίου Βουλής έως το 1863 και υπήρξε μαχητικός οπαδός της «Ενωσις». Στη φωτογραφία, ο Παδοβάς ανάμεσα στον Αριστ. Βαλαωρίτη και τον νεο–ριζοσπάστη Κων. Λομβάρδο (πηγή: Σπ. Μυλωνά, «Επτάνησος, αφιέρωμα στα εκατόχρονα...», Αθήνα 1964 – Εθνική Βιβλιοθήκη).

Στις 16 Απριλίου 1849 εκδόθηκε στην Κεφαλονιά και η *Ενωσις*, μεταρρυθμιστικής ιδεολογίας, με συντάκτες τους δικηγόρους Νικόλαο Βαλιέρη, Δημήτριο Μηλιαρέση, Κωνσταντίνο Μ. Φωκά και Νικόλαο Χωραφά, αλλά σταμάτησε μετά ένα χρόνο. Στην Κεφαλονιά επίσης, όταν με τον άγριο διωγμό του Ουάρδου εναντίον του Ζερβού και του Μομφερράτου, έκλεισαν οι εφημερίδες τους *Φιλελεύθερος* και *Αναγέννησις*, εκδόθηκε στις 16 Φεβρουαρίου 1850 η ριζοσπαστική εφημερίδα *Ο Χωρικός*, μικρού σχήματος, με συντάκτες τους συνεργάτες του Μομφερράτου, Δημήτριο Δαυή και Μιχαήλ Κουρβισιάνο. *Ο Χωρικός* απευθυνόταν κυρίως στους αγρότες και εκδόθηκε έως τις 22 Μαρτίου 1852 (61 φύλλα).

Στα χρόνια αυτά εκδόθηκαν και μερικές άλλες, βραχύβιες, και των τριών αποχρώσεων: *Το Τιμόνι* (Il Timone) στην Κέρκυρα, τον Μάιο του 1849, μεγάλο σχήμα, ελληνικά και ιταλικά, με συντάκτη τον Αριστείδη Κιαπίνη (Chiapini), «αργυρώνητος και καταχθονία» κατά τον ριζοσπάστη Σπυρίδωνα Μαλάκη. *Ο Ριζοσπάστης* στην Κέρκυρα, τον Απρίλιο–Μάιο του 1850, μόνο τέσσερα φύλλα. *Ο Πέλεκυς* του Δημητρίου Καρούσου (Σπαρτοίνη) στην Κεφαλονιά, το Μάιο του 1850, ελληνικά και ιταλικά, με συντάκτες τον Κωνσταντέ Ευαγγ. Λιβαδά και τον Ιωάννη Σκαλτσούνη, «αργυρώνητος και καταχθονία» και αυτό κατά τον Σπυρίδωνα Μαλάκη. *Ο Ρήγας* στη Ζάκυνθο, ριζοσπαστικών αρχών, με συντάκτες τον Δημήτριο Καλλίνικο, εγκάρδιο φίλο του Ηλία Ζερβού, τον Γεώργιο Βερούκιο και τον Παύλο Ταβουλάρη, 28 Απριλίου 1851 έως 11 Νοεμβρίου 1851 (12 φύλλα).

Όταν έκλεισε το *Τιμόνι*, εκδόθηκε στην Κέρκυρα *Ο φίλος του Λαού*, 21 Μαΐου 1850 κ.ε., με κύριο συντάκτη τον Αριστείδη Κιαπίνη. Ήταν όργανο των φιλοκυβερνητικών, δηλ. των Καταχθονίων, εχθρικό προς το Ριζοσπαστισμό, και κράτησε περίπου τρία χρόνια (50 φύλλα). Τέλος αναφέρω τον *Φιλαλήθη*, του Ανδρέα Μουστοξύδη στην Κέρκυρα, 8/20 Σεπτεμ. 1851 έως 2 Σεπτεμ. 1852, φιλελεύθερης ή μεταρρυθμιστικής ιδεολογίας (52 φύλλα).

Ριζοσπαστικό σχίσμα (1858–1864)

Όταν οι δύο κατεχοχόν ηγέτες των Ριζοσπαστών Ηλίας Ζερβός – Ιακωβάτος και Ιωσήφ Μομφερράτος ευρίσκονταν στη μακρά και βασανιστική εξορία τους στα δύο άκρα του Ιονίου Κράτους (Αντικύθηρα και Ερέικουσα), εμφανίσθηκε στην πολιτική σκηνή, το 1852, ο γιατρός Κωνσταντίνος Λομβάρδος από τη Ζάκυνθο, ο οποίος πολύ γρήγορα θα προωθήσει τη θέση του στο ριζοσπαστικό κόμμα. Αλλά με την παρουσία και την πολιτική δραστηριότητα του νέου ηγέτη θα γίνει ιδεολογική απόκλιση από την αρχική πορεία του Ριζοσπαστισμού και τα ηγετικά στελέχη των Ριζοσπαστών, σιγά σιγά θα χωρισθούν σε δύο ομάδες, που αργότερα θα ονομαστούν «παλαιοί» και «νέοι» Ρι-

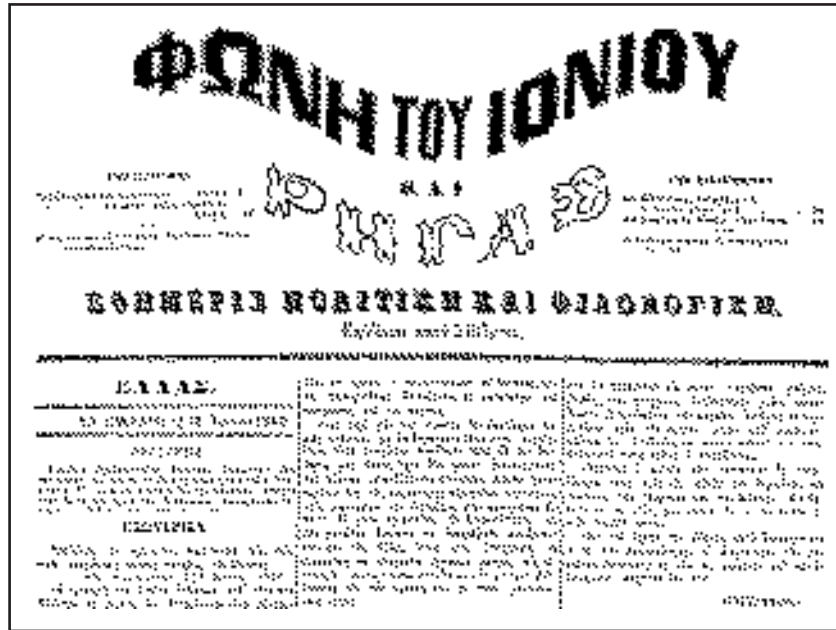
Συνέχεια στην 6η σελίδα

Συνέχεια από την 5η σελίδα

ζοσπάστες, οι «παλαιοί» υπό την ηγεσία του Μομφερράτου (ο Ζερβός αποσύρθηκε από την πολιτική) και οι «νέοι» υπό την ηγεσία του Λομβάρδου. Και η διαφοροποίηση αυτή από το 1858 κ.ε. θα εξελιχθεί σε βασική διαφωτιστική και πραγματικό σχίσμα. Στα χρόνια λοιπόν αυτά έχουμε νέα περίοδο της Επτανησιακής δημοσιογραφίας.

Στην Κέρκυρα εκδόθηκε η εφημ. *Παρατηρητής* (1 Ιανουαρίου 1858 έως 24/6 Δεκεμβρίου 1862, 227 φύλλα). Συντάκτης της είναι ο νεαρός Αθανάσιος Παραμυθιώτης, αργότερα δικηγόρος και βουλευτής Κερκύρας. Είναι μικρή εφημερίδα, η οποία στην αρχή έκανε φιλορίζοσπαστική πολιτική, αλλά αργότερα, όταν ήρθε ο Γλάδστων στα Επτάνησα (12/24 Νοεμβρίου 1858 – 5/17 Μαρτίου 1859), οι εφημερίδες *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* και *Νέα Εποχή* (θα τις δούμε παρακάτω) την κατηγορούν ως όργανο της «Αγγλοϊονίου Κυβερνήσεως» και ότι αφανής συντάκτης ή διευθυντής ή εμπνευστής της είναι ο Πέτρος Βράιλας-Αρμένης, «γραμματεὺς της Γερουσίας υπό τας διαταγὰς του Αρμοστού». Ως «εφημερίδα της Κυβερνήσεως» την κατηγορεί και ο Ανδρέας Λασκαράτος.

Στις 10 Μαρτίου 1858 εκδόθηκε στην Κέρκυρα η *Νέα Εποχή*, μεγάλη και σοβαρή εφημερίδα μεταρρυθμιστικής ιδεολογίας που συμπλέει όμως σε πολλά με τη *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* ή μάλλον είναι δίδυμη αδελφή της. Είναι όργανο του Στέφανου Παδοβά, παλαιού μεταρρυθμιστή που τώρα τώρα όμως εκφράζει τους «νέους» ριζοσπάστες της Κέρκυρας και έχει τη δεύτερη θέση μετά τον Λομβάρδο στην ενωτική κίνηση. Συντάκτης της είναι ο Παδοβάς και ο Θεόδωρος Γερ. Κλαδάς από την Κεφαλονιά. Θα εκδοθεί έως τις 13 Οκτωβρίου 1862 (231 φύλλα). Η διάσταση «παλαιών» και «νέων» Ριζοσπαστών αρχίζει να εκδηλώνεται εντονότερα στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά. Στις 17 Μαΐου 1858 εκδίδεται στη Ζάκυνθο η εφημερίδα του Λομβάρδου *Φωνή του Ιονίου*, έως τις 5 Ιουνίου 1859 (50 φύλλα). Στη Ζάκυνθο επανεκδίδεται και ο *Ρήγας* των «παλαιών» Ριζοσπαστών, 22 Μαΐου 1858 έως 2 Ιουνίου 1859, α-

Ο τίτλος της εφημερίδας «Φωνή του Ιονίου και Ρήγας», φύλλο 11ης Ιουνίου 1860. Η εφημερίδα προήλθε από την ένωση της «Φωνής του Ιονίου», του Κ. Λομβάρδου, και του «παλαιού» «Ρήγας» των ριζοσπαστών Δημ. Καλλίνικου και Γ. Βερούκιου (αρχείο εφημ. Γιώργου Γ. Αλιανδράτου).

ριθ. 13-47. Ο Μομφερράτος, όταν συνήλθε από τη μακρά εξορία του, επανεκδίδει στην Κεφαλονιά την *Αναγέννηση*, αριθ. 36, 15 Νοεμβρίου 1858, αλλά ύστερα από λίγους μήνες αναγκάζεται να τη σταματήσει, με τον αριθ. 60, 25 Μαΐου 1859.

Εν τω μεταξύ ο Λομβάρδος δραστηριοποιείται πολύ και κατορθώνει να απορροφήσει ή και να εξουδετερώσει τους «παλαιούς» Ριζοσπάστες της Ζακύνθου. Το καλοκαίρι του 1859 οι συντάκτες του παλαιού *Ρήγα* Δημήτριος Καλλίνικος και Γεώργιος Βερούκιος δέχονται να συνεργασθούν με τον ηγέτη των «νέων» Ριζοσπαστών, και το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου οι δύο εφημερίδες ενώνονται σε μία, με τίτλο *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*. (Πολύ γρήγορα όμως ο Δημήτριος Καλλίνικος θα αποχωρήσει από τη σύνταξη). Η *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* ήταν μεγάλη και σοβαρή εφημερίδα και είχε μακρά διάρκεια: 3 Οκτωβρίου 1859 έως 14 Μαΐου 1864, δηλ. έως μία εβδομάδα πριν από την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (138 φύλλα).

Στην οξύτητα της πολιτικής διαμάχης ο Ανδρέας Λασκαράτος, ο Νικόλαος Κονεμένος και ο εκδότης της *Διαολαποθήκης* Φερδινάνδος Οδδής (βλ. παρακάτω), σφοδροί α-

ντίπαλοι του Ριζοσπαστισμού και του Λομβάρδου ιδιαίτερα, πολλές φορές παρωδούν τον τίτλο της εφημερίδας αυτής –που ουσιαστικά ήταν η φωνή του Λομβάρδου– με διάθεση ευτραπείας και χλευασμού: ο Λασκαράτος την ονομάζει «Φωνή του Λομπάρδου και Φάντες», ο Κονεμένος «Χωνί του Ιονίου και Μήγας» (γρ. Μύγας), και ο Φερδινάνδος Οδδής «Φωνή του ΙΟΝΙΟΥ» και «Οι Φονείς του Ιονίου».

Απέναντι στις δυο μεγάλες εφημερίδες *Νέα Εποχή* του Παδοβά και *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* του Λομβάρδου, υπήρχαν και τρεις μικρές, αντιριζοσπαστικές και μάλλον σατιρικές εφημερίδες, πολύ μικρής κυκλοφορίας, που συνεργάζονται: ο *Εωσφόρος* του Ν. Κονεμένου στην Κέρκυρα, φύλλο περίεργο, όπως και ο εκδότης του: πολιτικό, φιλολογικό, σατιρικό, επιθετικό και αρνητικό (25 Οκτωβρίου 1858 έως 20 Φεβρουαρίου 1861, 25 τεύχη)· ο περπετειώδης *Λύχνος* του Λασκαράτου στη Ζάκυνθο και κατόπιν στην Κεφαλονιά, εφημερίδουλα «οικογενειακή» και πολλές φορές πολεμική (5 Μαΐου 1859 έως 18 Ιουνίου 1868, 48 τεύχη – και άλλα 4 πολύ αργότερα)· και η *Αποθήκη του Διαβόλου* και κατόπιν *Διαολαποθήκη* του εξελληνισμένου

Ιταλού Φερδινάνδου Φ. Οδδής (Ferdinando F. Oddi), που έζησε από παιδί στην Κεφαλονιά και μετά την Ένωση στην Αλεξάνδρεια, φύλλο σατιρικό και πολιτικό, ένα είδος προδρόμου του *Κώδωνος* του Πολυλά και του *Ασμοδαίου* του Ροϊδή (5 Οκτωβρίου 1859 έως 3 Ιουνίου 1864, 95 τεύχη).

Ο Λομβάρδος εδέσποζε πλέον ως ηγέτης των «νέων» Ριζοσπαστών. Αλλά οι «παλαιοί» Ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς του αμφισβητούσαν τη ριζοσπαστική γνησιότητα και στις 16/28 Σεπτεμβρίου 1861 εξέδωσαν μια μικρή εφημερίδα, με το χαρακτηριστικό τίτλο *Αλήθεια* και με συντάκτη (έως τον αριθ. 18, 13/25 Ιανουαρίου 1862) τον Παναγιώτη Πανά, συντάκτη του λίγο παλαιότερου και εκρηκτικού *Κεραυνού* (1855-1859) σποραδικά. Ο τίτλος της εφημερίδας και η παρουσία του Πανά μας αποκαλύπτουν τις διαθέσεις των Ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς έναντι των «νέων» Ριζοσπαστών του Λομβάρδου.

Η έκδοση της *Αλήθειας* θα διαρκέσει έως την 1/13 Σεπτεμβρίου του 1862 (52 φύλλα) και τη θέση της θα πάρει αμέσως ο *Αληθής Ριζοσπάστης* του Μομφερράτου (15/27 Σεπτεμβρίου 1862 έως 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1863, 48 φύλλα), μεγάλη ριζοσπαστική και δημοκρατική εφημερίδα και φύλλο εξαιρετικό για την εποχή του – και όχι μόνο για τα επτανησιακά πράγματα!

Τώρα πλέον η αντίθεση μεταξύ «παλαιών» και «νέων» Ριζοσπαστών είναι αθεράπευτη και το σχίσμα στο κίνημα του Ριζοσπαστισμού αποκάλυπτο· οι παλαιοί αγωνιστές της Κεφαλονιάς θεωρούν ψευτοριζοσπάστες τον Λομβάρδο και τους «νεοφώτιστους» οπαδούς του «της υστεραίας»! Και η αντίθεση αυτή θα οδηγήσει σε απίθανη εξέλιξη του ενωτικού αγώνα των Επτανησίων: το 1864 θα γίνει επιτέλεση η Ένωση και οι δύο ιστορικοί ηγέτες του αγώνα, Ζερβός και Μομφερράτος, αυτοί που δημιούργησαν το κίνημα του Ριζοσπαστισμού και αντιμετώπισαν ηρωικά τόσους διωγμούς και πρωτοφανείς ταλαιπωρίες για την επιτυχία του, δεν θα την ψηφίσουν! Πρόκειται πραγματικά για ειρωνεία της Ιστορίας! Αλλά πώς έγινε αυτό είναι μια άλλη ιστορία...

Ο τίτλος της εφημερίδας «Η Διαολαποθήκη», του εξελληνισμένου Ιταλού Φερδινάνδου Φ. Οδδής. Φύλλο σατιρικό και πολιτικό, η «Διαολαποθήκη» υπήρξε είδος προδρόμου του «Κώδωνος» του Ιακ. Πολυλά και του «Ασμοδαίου» του Εμμ. Ροϊδή (αρχείο εφημ. Ε.Λ.Α.Ι.).

Ο τίτλος της εφημερίδας «Αλήθεια» (1861-1862), οργάνου των «παλαιών» Ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς, αντιπάλων του νεο-ριζοσπάστη Κων. Λομβάρδου. Συντάκτης της «Αλήθειας» διετέλεσε ο μαχητικός δημοσιογράφος Παναγιώτης Πανάς (αρχείο εφημ. Ερης Σταυροπούλου).

Επτανησιακά τυπογραφεία

Από το 1843 και την εκχώρηση της ελευθεροτυπίας το 1849

Του **Νίκου Σκιαδά**

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ιδιωτικό τυπογραφείο που ιδρύθηκε στην Εφτάνησο, ύστερα από την απόφαση της Αγγλικής αρμοστείας στα 1843, να επιτρέψει τη λειτουργία ιδιωτικών τυπογραφείων, είναι εκείνο του Κωνσταντίνου Ρωσσόλυμου, γνωστό με την επωνυμία «Ο Ζάκυνθος».

Γράφει ο Διονύσιος Καλογερόπουλος σχετικά με το ιστορικό της παραχώρησης της ελευθεροτυπίας:

«Τω 1843 θεωρείται αναγκαία η σύστασις και άλλων τυπογραφείων προς έκδοσιν εφημερίδων. Προς τούτο παρέχεται η άδεια συστάσεως ιδιωτικών τυπογραφείων.

»Τω 1844 διορίζεται αρμοστής των Ιονίων νήσων ο Ιωάννης Σήτον (Seaton). Ούτος πρώτος επέτρεψε την εισαγωγήν ελληνικών εφημερίδων, την ίδρυσιν τυπογραφείων, την έκδοσιν ελληνικών εφημερίδων και κατήργησε την λογοκρισίαν. Τον Μάιον του 1847, ο Λουδοβίκος Μαρτζώκης ιδρύει εν Ζακύνθω το υπό την διεύθυνσιν του Κωνσταντίνου Ρωσσόλυμου ιδιωτικόν τυπογραφείον «η (sic) Ζάκυνθος». [...]

Η σχετική άδεια της λειτουργίας των ιδιωτικών τυπογραφείων ήταν κιάλας μπλοκαρισμένη από τον όρο της προληπτικής λογοκρισίας. Και αυτή ασφαλώς ήταν η αιτία που από το 1843 ως το 1848, που παραχωρήθηκε περισσότερο ανεκτική και φιλελευθερότερη ελευθεροτυπία, κανένα άλλο τυπογραφείο δε λειτούργησε σ' ολόκληρη την Εφτάνησο. Αντίθετα, μετά την άρση της προληπτικής ιδίως λογοκρισίας, τα ιδιωτικά τυπογραφεία ξεφύτρωσαν πλέον ομαδικά με πρώτο –δεύτερο μετά το ζακυνθινό του Ρωσσόλυμου– το Κερκυραϊκό τυπογραφείο «Ερμής» του Χ. Νικολαΐδη – Φιλαδελφέα, γνωστού εκδότη της Αθήνας. Αλλά η σύσταση του κερκυραϊκού «Ερμή» έπεται αρκετά χρονικά του Αθηναϊκού «Ερμή».

Το δεύτερο αυτό εφτανησιώτικο τυπογραφείο, συνιστά κιάλας μια από τις πιο αρτιομένες τυπογραφικές μονάδες της εποχής, με εντελώς καινούργια τυπογραφικά στοιχεία και λοιπά τυπογραφικά εξαρτήματα, πιεστήρια κ.λπ. Το ιστορικό της εγκατάστασης του τυπογραφείου είναι στοιχειοθετημένο στην *Πατρίδα* της 8/20 Ιουλίου του 1849:

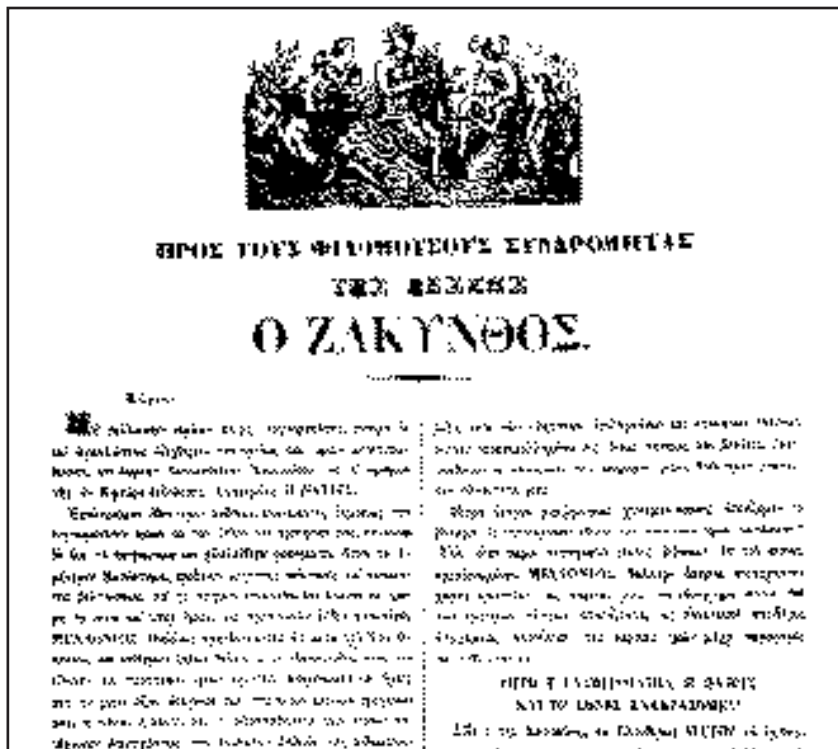
Προς τους συνδραμόντας εις την καθίδρυσιν

του εν Κερκύρα τυπογραφείου

Γινώσκετε Κύριοι, ότι άμα ψηφισθέντος του περί ελευθεροτυπίας νόμου, προβλέποντες τινές τας πολλές δυσκολίας, αι οποίαι εδύνοντο επί πολύ να εμποδίσωσι την σύστασιν ενός τυπογραφείου εις Κέρκυραν, διάφορα επενόησαν σχέδια επί σκοπώ του να ασφαλισωσιν όσον τάχιστα την ύπαρξιν ενταύθα τοιούτου κοινωφελούς καταστήματος. Οι μεν εσυμβούλευον την αγοράν, οι δε την

Ο Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος (1814–1894), Κεφαλονίτης λόγιος και νομικός, ηγέτης του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, πρωτεργάτης των αγώνων για ελευθεροτυπία, μαχητικός αγωνιστής της Ενωσης, θερμός κήρυκας των ιδεών του κοινωτισμού και εκδότης του «Φιλελευθέρου». Για τη δράση του υπέστη απηνείς διωγμούς από την αγγλική Προστασία και τελικά εξορίστηκε στα Αντικύθηρα επί πεντέμισι χρόνια (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Το ζακυνθινό τυπογραφείο «Ο Ζάκυνθος» του Κων. Ρωσσόλυμου ήταν το πρώτο που ιδρύθηκε στα Επτάνησα μετά την απόφαση της αγγλικής αρμοστείας, το 1843, να επιτρέψει τη λειτουργία ιδιωτικών τυπογραφείων. Επάνω: ημίφυλλο (παμφλέτο) του 1849, με την αναγγελία της έκδοσης, στην Κέρκυρα, της εφημερίδας «Η Πατρίς», τυπωμένο στον «Ζάκυνθο» του Ρωσσόλυμου (πηγή: Ντ. Κονόμου, «Επτανησιακός Τύπος 1798–1864...», Αθήνα 1964).

μισθωσιν ενός πιεστηρίου, και άλλοι άλλα. Φυσικώ τω λόγω έμελλε να προτιμηθή το απαιτούν ολιγωτέρας θυσίας και δαπάνην, και επομένως ενεκρίθη το προταθέν διά του προγράμματος υπό ημερομηνίαν 4 Ιουνίου 1848, το οποίον υπογραφέν υφ' ημών έλαβεν και ισχύν συμβολαίου... εσυγκροτήθη επί τούτου εταιρία, της οποίας τα μέλη, 53 τον αριθμόν, προς επίτευξιν του σκοπούμένου υπεχρεώθησαν διά της υπογραφής των να συνεισφέρωσι κατ' έτος και επί διετίαν, ποίος 15, ποίος 25 τάλληρα, συμπεριληπτικώς δε ποσόν 755 διστήλων». [...]

Στην Κεφαλονιά

Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος είναι η κραυγαλέα εφτανησιώτικη αγωνιστική προσωπικότητα, που σημάδεψε τον αγώνα για την κατοχύρωση της ελευθεροτυπίας, καθώς και τον παράλληλο αγώνα για την ένωση με την Ελλάδα. Ο μάρτυρας της ιδέας και μαστιγωτής των αυθαιρεσιών της αρμοστείας, ο πολύπαθος αγωνιστής που γνώρισε πλήθος καταδιώξεων, εξοριών και άλλων αυθαιρέτων πράξεων της αρμοστείας. Κιάλας από το 1843, όταν με την άδεια λειτουργίας ιδιωτικών τυπογραφείων και την κάποια απαντοχή των Εφτανησιωτών για φιλελευθερότερη μεταχείριση, δημιουργείται το Αργυστήριο «ο Κοραΐς», που γρήγορα μεταβλήθηκε σε κέντρο των φίλων των γραμμάτων και των αγωνιστών της ελευθερίας του νησιού, με πρώτη μαχητική εκδήλωση το γιορτασμό της επετείου της παλιγγενεσίας μας. Στο μεταξύ ο «Κοραΐς» μετονομάστηκε σε «Δημοτικό Κατάστημα» κι έγινε το κέντρο των ριζοσπαστών. Δεύτερη μαχητική εκδήλωση ήταν το ότι εμποδίστηκε κατά τη λιτάνευση του Επιταφίου ο ιερέας Κοντομίχαλος να αναπέμψει τη συνηθισμένη δέηση υπέρ της προστατίδος Βασιλίσσης της Αγγλίας, ένα είδος πολυχρονίου της Ελλάδας. Εγιναν τότε αρκετές συλλήψεις και πολλοί καταδικάστηκαν σε φυλάκιση. Ο Ζερβός γλίτωσε τη φυλακή, με εφτάμηνη όμως εγγυοδοσία.

Στα 1849, ο καιρός είχε ωριμάσει για περισσότερο ακόμα αποτελεσματικές ενέργειες:

«Κατά το 1849 εν Κεφαλληνία συνεστή διὰ μετοχής τυπογραφικόν κατάστημα, της μετοχής ορισθείσης εις δίστηλα δέκα, επίτροποι δ' εξελέχθησαν οι Νικόλαος Μεταξάς, Τζαννής, Τιμοθ. Τ. Φορέστης και Ηλίας Ραζής Λουκάτος»¹.

Ήταν η φυσική επόμενη κίνηση, μετά τη χορήγηση της ελευθεροτυπίας στα 1848.

Αμέσως άρχισε να εκδίδεται η πρώτη εφημερίδα της Κεφαλονιάς, Ο Φιλελεύθερος. Σημειώνω πως αρχική πρόθεση του Ζερβού ήταν να εκδώσει στην Αθήνα την εφημερίδα

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Η λαϊκή δυσάρεσκεια κατά της αγγλικής Προστασίας στα Επτάνησα εκδηλωνόταν συχνά με την ευκαιρία κάποιας δημόσιας εκδήλωσης. Τη Μεγάλη Εβδομάδα του 1848, η λιτανεία του Επιταφίου μετατράπηκε σε μαχητική διαδήλωση, που εμπόδισε την ανάπεμψη της συνηθισμένης δέησης-πολυχρονίου υπέρ της βασίλισσας της Αγγλίας. Ανάμεσα στους συλληφθέντες ήταν και ο ηγέτης των Ριζοοπαστών Ηλίας Ζερβός-Ιακωβάτος. Επάνω: Λιτανεία με καύση βεγγαλικών στα Επτάνησα (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Συνέχεια από την 7η σελίδα

του, «...αλλά το μεν διά τας τότε πολιτικές ανωμαλίας, το δε διότι δεύτεραι σκέψεις επέβαλον την εν αυταίς ταις νήσοις δημοσιογραφίαν, η εφημερίς εκείνη δεν είδε το φως, αλλά τη 19η Φεβρουαρίου 1848 εξεδίδετο υπό του ανδρός εν Αργοστολίω και εν τω ιδιοκτήτῳ του τυπογραφείῳ το πρώτον φύλλον του “Φιλελευθέρου”. Εκτοτε ο ενωτικός τύπος υπήρξεν ο σθεναρώτερος υπέρμαχος της Ενώσεως, edίδαξε τον έως τότε εν σκότει πολιτικών δικαιωμάτων όντα λαόν τα δίκαια και τας εθνικὰς του αξιώσεις, αντεπεξήλθε κατά των αρχών διά της εξελέγξεως των παρανόμων αυτών πράξεων, και ενεθάρρυνε τους αγωνιζομένους προς την ταχύτεραν λύσιν του περιμαχήτου ζητήματος...»².

Ελευθερία ανάπηρη...

Όμως η σχεδόν «δοτή» αυτή ελευθεροτυπία, ενισχυμένη και με τη σχετική παράγραφο «προς αποφυγήν των εκ της αφαιρέσεως παντός περιορισμού δυναμένων να λάβωσι χώραν καταχρήσεων», που στην πραγματικότητα ήταν το «παραθυράκι» από το οποίο θα εκπορεύονταν εν καιρώ, πάσα αυθαιρεσία και επιβουλή, δεν άργησε να δείξει το αληθές πρόσωπο της αρμοστείας:

«Αλλ’ οι πατριωτικοί κάλαμοι άμα τοις πρώτοις αυτών χειρισμοίς», γράφει πάλι ο Τσιτσέλης, «εκρίθη καλόν υπό της Κυβερνήσεως να θλασθώσι και αι ευγενείς και φιλελεύθεροι ιδέαι να πολεμηθώσιν βιαιότερον ή πρότερον εν ταις νέαις διά του τύπου εκδηλώσεσιν αυτών, της εκδόσεως του τρίτου αριθμού του “Φιλελευθέρου” παρασχούσης την προς νέας καταδιώξεις αφορμήν. Ο Ζερβός απεφασίση τότε να καθιερχή εις το φρούριον της Μελίτης, αλλά κατά νεωτέραν απόφασιν εξωρίσθη το δεύτερον ήδη εις Παξούς τη 20 Μαρτίου, πολλὰς εκεί δοκιμάσας

στερήσεις και πικρίας έως ού ανεκλήθη υπό του αρμοστού Ε.Γ. Ουάρδου (1849-1855) τη 3 Ιουλίου. Αλλά τα παθήματα εις άνδρα του σθένους και των ιδεών του Ζερβού, ου μόνον δεν ηδύναντο να μετριάσωσι την ζέσιν και δράσιν αυτού, αλλά μάλιστα έτι πλείον ενίσχουν αυτόν εις τον αγώνα και δη άμ’ απολυθείς εκδίδει τον δ’ αριθμόν του διακοπέντος “Φιλελευθέρου”, ότε είχεν εκραγή εν τη νήσω η επανάστασις του 1849.

Καταγγελία

Κατά την δεκάτην του ενεστώτος Μαρτίου, έλαβε χώραν εις την πατρίδα μου την Κεφαλληνίαν, πολιτικόν τι απερίσκεπτον και αυθαίρετον συμβάν, διά του οποίου ενεργήθησαν με τον πλέον άμόν (sic) και αυθαίρετον τρόπον, αιφνίδιαι και βίαιαι συλλήψεις και εξορίαί, εναντίον προσώπων εναρέτων, αθών και φιλησύχων πολιτών, αρχηγών πολυαριθμων αδυνάτων οικογενειών, και διευθυντών εκτεταμένων και σημαντικών υποθέσεων· ως επίσης διά των φρικαλέων και ανηκούστων τούτων μέτρων, επαύθη άμέσως και το κατάστημα της Τυπογραφίας...

Την καταγγελία υπογράφει ο Γεράσιμος Λιβαδάς και είναι δημοσιευμένη σε επόμενο φύλλο του Φιλελευθέρου. Μεταξύ των συλληφθέντων, ήταν φυσικά κι ο Ζερβός Ιακωβάτος.

«Εν τοιαύτη διετέλει ο τόπος εκρύθμω καταστάσει ότε ως είπομεν δημοσιευθείς ο δ’ αριθμός του “Φιλελευθέρου”, έδωκε νέαν αφορμήν καταδιώξεως κατά του ανδρός συλληφθέντος τη 25 Αυγούστου. Αξιόν μνείας τυγχάνει και το εξής επεισόδιον κατά την ανάκρισιν αυτού· ο γραμματεύς του Τοποτηρητού Ρ. Στίβενς ήγγειλεν αυτόν, ότι “μη διορθωθείσης της διαγωγής του, επαναλαμβάνεται το μέτρον της υψηλής αστυνομίας”, ο δε Ζερβός μετά θάρρους ηρώτησεν αυτόν, ποίον ήτο το έγκλη-

μά του, και μήπως εθεωρήθη υπεύθυνος των διατρεξάντων, του δε γραμματέως απαντήσαντος ότι η κυβέρνησις τον θεωρεί όλως αθών και ότι ππαίει ο τέταρτος αριθμός του “Φιλελευθέρου”, ο ευθαρσής δημοσιογράφος είπε τα εξής αξιομνημόνευτα: “Να ειπής εκ μέρους μου εις τον Μ. Αρμοστήν, ότι η διαγωγή μου ουδέν έχει το επιλήψιμον, ότι καλώς γνωρίζω τα δικαιώματά του και τα καθήκοντά μου, και ότι αν θέλη να παύσω την έκδοσιν του “Φιλελευθέρου”, ή πρέπει να καταργήση τον περί τύπου νόμον ή να διατάξη εγγράφως την παύσιν της εφημερίδος”. Εξορισθείς τότε το τρίτον εις Κύθηρα δεν έμενεν εκεί άεργος, τουναντίον ως μεγάλης ιδέας απόστολος εποιείτο εκεί προσηλύτους...»³.

Όπως ήταν επόμενο, το τυπογραφείο, λόγω των συχνών συλληψεων του ιδιοκτήτη του, λειτουργούσε με μεγάλα χρονικά χάσματα. Γράφει πάλι ο Τσιτσέλης:

«Ο Ζερβός εξέδωκεν αύθις τον “Φιλελεύθερον” μέχρι 2 Οκτωβρίου του 1851 ότε πάλιν συλληφθείς εξωρίσθη το τέταρτον εις Αντικύθηρα μετ’ άλλων, μετά δίμηνον όμως τούτων μεν απαλλαγέντων, αλλ’ εκείνου μείναντος εξορίστου εν πολλαίς ταις τλαιπωρίαίς και δυσχερείαις μέχρι του 1857 πολλάκις δε μετά περιφρονήσεως απορρίψαντος προτάσεις αυτώ γενομένας περί απαλλαγής υπό όρους διαφόρους. Η υπό του ίδιου περιγραφή της εξορίας εκείνης συγκινεί και την σκληροτέραν καρδίαν, όσον δικαιοί την προς τον άνδρα εκτίμησιν διά την καρτεροψυχίαν, την αυταπάρνησιν και το ευσταθές του φρονήματος. Εσίγησε τότε εν Επτανήσω ο Τύπος· ο Μομφερράτος ο γνωστός συντάκτης της “Αναγεννήσεως” εξωρίζετο εις Ερικούσαν, οι εν Ζακύνθω συντάκται του “Ρήγα” κατεδιώκοντο, οι του “Κεραυνού” εν Κεφαλληνία ήσαν εις τας φυλακάς. Ο σκαιός και δεσποτικός αρμοστής

Ουάρδος ενόμιζεν ότι ούτω φερόμενος θα επολέμει αποτελεσματικώς το φρόνημα και θα κατασβέννυε το πυρ του εθνισμού, αλλ’ η ιστορία των μεγάλων και ευγενών ιδεών διδάσκει, ότι αι καταδιώξεις και μάλιστα όσον αύται εισί βιαιότεραι και επιμονώτεραι, δύνανται μεν να κατορθώσωσι πρόσκαιρον κατευνασμόν, αλλά και συντελούσιν εις τουναντίον, ο δε αγών μετ’ ολίγον αναρριπίζεται, εξαγιάζεται έτι μάλλον διά των θυμάτων, διεγείρει μείζον το ενδιαφέρον και τας συμπαθείας των λαών, προσελκύει νέους θιασώτας και συσφίγγει έτι μάλλον τον συνασπισμόν».

Αλλά οι αλλεπάλληλες αυτές καταδιώξεις και εξορίες εκούρασαν τον άνδρα, που επιπλέον είχε ξεδέψει και την τελευταία του δραχμή και κατάντησε χωρίς κανένα πόρο. Έτσι όταν κατά το 1857, ύστερ’ από απειράριθμες ενέργειες και από την παμπηφεί απόφαση της Ιονικής Βουλής, ότι κακώς εξορίσθησαν οι Ζερβός και Μομφερράτος, ο Ζερβός ελευθερώθηκε, αναχώρησε άμέσως για την Πόλη για να εξασκήσει το επαγγελμα του δικηγόρου, αφού δεν μπόρεσε να εκδώσει στην Αθήνα μεγάλο δημοσιογραφικό όργανο.

Μολαταυτά όμως και παρά ταύτα, το τυπογραφείο του έχει στο ενεργητικό του πλέον της διακοσάδας εκδόσεων, με επιπλέον και την εκτύπωση αρκετών εφημερίδων που κυκλοφόρησαν στο μεταξύ.

Το δεύτερο τυπογραφείο της Κεφαλονιάς είναι το τυπογραφείο με την επωνυμία «Η Σάλπιγξ» στο οποίο τυπωνόταν η εφημερίδα *Ενωσις*.

Σημειώσεις: 1. Βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, «Κεφαλληνιακά Σύμμικτα».

2. Βλ. ο.π.

3. Βλ. ο.π.

Σημείωση «Επτά Ημερών»: Το κείμενο προέρχεται από το βιβλίο του Νίκου Σκιαδά, «Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας», Αθήνα 1982.

Η Κεφαλονιά ήταν το κέντρο του επανησιακού ριζοσπαστισμού στα χρόνια της αγγλικής Προστασίας (1815-1864). Επάνω: άποψη του Αργοστολίου στα μέσα του περασμένου αιώνα, έγχρωμη λιθογραφία του Η. Cook, 1853. Μουσείο Μπενάκη.

Τα οράματα των Ριζοσπαστών

Κοινωνική απελευθέρωση σε μια Ευρώπη των λαών

Του Σπύρου Δ. Λουκάτου

Δόκτορας Ιστοριολόγος

Η ΧΟΡΗΓΗΣΗ της ελευθεροτυπίας στα 1848 στα υπό την αγγλική «Προστασία» Επτάνησα από τον αρμοστή Seaton καθιερώθηκε με το νόμο ΞΗ', που ψήφισε η Ιόνιος Γερουσία στις 17 του Μάη 1848 έπειτα από τις έντονες πιέσεις και υπό την επίδραση των γεγονότων που συντελούνταν στον ευρωπαϊκό χώρο, με κορυφαίο τη Γαλλική επανάσταση τον Φλεβάρη του 1848, αλλά και στον ελληνικό χώρο, με την επανάσταση στις 3 του Σεπτέμβρη 1843, και τον Επτανησιακό, με το ανελεύθερο αγγλικό πατερναλιστικό καθεστώς, που επιβλήθηκε στο λαό με τη Συνθήκη των Παρισίων 1815 και θεμελιώθηκε με το σύνταγμα του αρμοστή Μάιτλαντ στα 1817.

Επακόλουθα της ελευθεροτυπίας υπήρξαν: η ίδρυση και λειτουργία τυπογραφείων και η έκδοση εφημερίδων, οι οποίες, από την ιδεολογία τους και τους στόχους τους, διακρίνονταν σε: *Ριζοσπαστικές*, επίσημη έκφραση του Ριζοσπαστικού κόμματος· *Μεταρρυθμιστικές*, του μορφώματος των Μεταρρυθμιστών· *Καταχθόνιες*, της

ομάδας των συνεργατών της «Προστασίας» και αργότερα, τις *Ενωτιστικές*, του μορφώματος των Ενωτικών υπό τον Κων. Λομβάρδο.

Στις ριζοσπαστικές εφημερίδες και στον καθόλου ριζοσπαστικό Τύπο, κατά κύριο αν μη και αποκλειστικό λόγο, αποτυπώθηκαν και καταγράφηκαν οι βαθύτατες επιδράσεις από τα επαναστατικά γεγονότα της εποχής και την κυρίαρχη, τότε, ιδεολογία εκφραζόμενη από τη Γαλλική επανάσταση του Φεβρουαρίου 1848, εμπλουτισμένη κατά τις αρχές, διακηρύξεις και τους στόχους συγκριτικά με αυτήν του 1789, και από τη φιλοσοφία της γαλλικής ουτοπιστικής σχολής του Saint - Simon και του Fourier, των κοινοκτημονικών θεωριών του Proudhon και των αρχών του Ιταλού φιλοσόφου, πολιτικού και επαναστάτη Mazzini.

Δημιουργική αφομοίωση

Ο ριζοσπαστικός γενικά τύπος, αφομοιώνοντας δημιουργικά και όχι δουλικά τη φιλοσοφία του 1848 και προσαρμόζοντας τις ιδεολογικές της αρχές στην επανησιακή πραγματικότητα, ενημερώνοντας

το λαό σ' αυτές με την αξιολογική αποτίμησή τους, επλάταινε και εβάθαινε το θεωρητικό αλλά και το πρακτικό αγωνιστικό του οπλοστάσιο. Προβάλλοντας στο λαό το τρίπτυχο Ελευθερία - Ισότης - Αδελφότης, με καθορισμό του εννοιολογικού τους περιεχομένου και ως «*υπερτάτου βαθμού της δράσεώς μας και συνεχούς προορισμού και σκοπού των αγώνων μας*», διαφωτίζοντας τον στα φυσικά και αναπαλλοτρίωτα δικαιώματά του, τον διαπαιδαγωγούσε με ενδυνάμωση του στους σκληρούς αγώνες των αυτόκλητων «Προστατών» του. Διακηρύσσοντας, κατά τη φιλοσοφία και ιδεολογία του 1848, την Ανεξαρτησία κάθε λαού, την Ελευθερία, τη Λαϊκή Κυριαρχία, τη Δημοκρατία, την Κοινωνική Αναγέννηση, τον εκδημοκρατισμό της πολιτικο-κοινωνικής ζωής και των θεσμών, γινόταν ο παιδαγωγός και ποδηγέτης του λαού των Επτανήσων και, πέραν αυτού, του λαού του «οιονεί» ελεύθερου νεοελληνικού κρατιδίου και του οθωμανοκρατούμενου τμήματός του. Με φλάμπουρο τη φιλοσοφία και ιδεολογία του 1848, πάντοτε ενταγμένη στην επανησιακή και ακόμη τη νεοελληνική πραγματικότητα, πέ-

τυχε τη διέγερση συνειδήσεων, εκφρασμένη με το καιριο αίτημά του, την Ένωση με την Ελλάδα ως απαραίτο φυσικό δικαίωμά του και όχι προϊόν ικεσίας προς τη βασιλίσσα της Αγγλίας.

Ο ριζοσπαστικός τύπος και ο ριζοσπαστισμός, τότε, ως κίνημα φιλοσοφικό-ιδεολογικό, φιλελεύθερο και δημοκρατικό, αλλά και πολιτικο-κοινωνικό ήταν, κατά σχετικές μαρτυρίες, «*η θερμή απήχησης των τότε [σ.σ. 1848] καθ' άπασαν την Ευρώπην αντηχουσών δημοκρατικών επαναστάσεων*». Γι' αυτό υπέστη διώξεις, κατατρεγμούς, φυλακίσεις, εξορίες από τη λεγόμενη «Προστασία» και εύστοχα ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, από τους Ριζοσπάστες ηγέτες, επεσήμαινε χαρακτηριστικά ότι ο ριζοσπαστικός τύπος υπήρξε «*η δραματικότερα πολιτική ιστορία και το αθλητικότερον μαρτυρολόγιον ενός λαού, όστις εν ανίσω πάλη υπερέβη εαυτόν κατά την απαραίμιλλον γενναιότητα...*».

Ευρώπη των Λαών

Ο ριζοσπαστικός τύπος, πέρα από τα μηνύματα και τα διδάγματα τα οποία αποτυπώνονται στις στήλες του, σε σύνθεση των ιδεών μά-

Συνέχεια στην 10η σελίδα

ΕΡΓΑΤΗΣ

ΕΠΙΜΕΤΕΙΣ ΔΙΜΟΡΦΟΤΗΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΟΜΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΟΦΙΛΙΑΣ

Η εφημερίδα «Εργάτης» που εξέδιδε στην Αθήνα – μετά τον «Εργάτη» της Κεφαλονιάς, του 1875-76 – ο μαχητικός ιδεολόγος Παναγιώτης Πανάς, οραματιστής μιας Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας ανάλογης με το βαλκανικό όνειρο του Ρήγα (αρχείο εφημερ. Ερης Σταυροπούλου).

Συνέχεια από την 9η σελίδα

λιστα της Γαλλικής Επανάστασης του 1848 αλλά και της ουτοπιστικής σοσιαλιστικής σχολής και των κοινοκτημονικών θεωριών με προσαρμογή τους στην επανησιακή πραγματικότητα, προέτρεξε προφητικά της εποχής του, κατά την αριστερή πτέρυγιά του. Ο ηγέτης αυτής της πτέρυγας Ιωσήφ Μομφερράτος, πριν από 150 χρόνια, πρώτος, κατά τα υπάρχοντα δεδομένα, σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, οραματίστηκε και διακήρυξε την Ενωμένη Ευρώπη των Λαών ως Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, αυτό που σήμερα πραγματοποιείται όχι όμως ως πραγματική Ευρώπη των Λαών. Εγραψε στην εφημερίδα του Αναγέννησις, έτος Ι', αριθ. 55, 18 Απριλίου 1859 σε κύριο άρθρο του με τίτλο «Ο προς τους Λαούς ασπασμός μας»: «...Όταν δε επί των ερειπίων του αναποφεύκτως καταδαφισθησμένου σαθρού οικοδομήματος της ιεράς μεν καλουμένης, ασεβούς δε και ανοσίου συμμαχίας των βασιλέων, εγερθεί το νέον και μέγα οικοδόμημα της αληθώς ιεράς και αγίας των Λαών συμμαχίας και αντί των ελευθεροκτόνων ηγεμονικών συνεδρίων επί τη βάσει της ελευθέρως εθνικότητας, της κυριαρχίας των Λαών και της μεταξύ αυτών αλληλεγγύης, ενιδρυθεί εν είδος ευρωπαϊκής συμπολιτείας, όπου, προς τοις άλλους, αι μεταξύ των εθνών σχέσεις θέλουσι διευθετησθαι, όχι πλέον

εγωιστικώς, δυσμενώς και εχθροπαθώς, αλλ' αδελφικώς, εν πλήρει ισότητι, αμοιβαίωτητι και δικαιοσύνη, κλέος γενικόν και καύχημα θέλει είσθαι ότι εν μέσω αυτής η νέα Ελλάς θέλει διαπρέπει λαμπρά και ένδοξος ως η αρχαία...».

Αργότερα, κατά τη μεγάλη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος το 1875 – 1881, όταν τα οθωμανοκρατούμενα Βαλκάνια συνταράσσονταν από επαναστατικά εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, ο άξιος επίγονος των Ριζοσπαστών Παναγιώτης Πανάς, ο Ριζοσπάστης νεολαίος και ιδεολογικός ακόλουθος του Ιωσήφ Μομφερράτου, οραματιζόταν και αυτός την Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία, της οποίας πυρήνα διακήρυσσε, κατά το όραμα του Ρήγα, τη Δημοκρατική Ομοσπονδία των Λαών της Ανατολής. Εγραψε στην εφημερίδα του Εργάτης, έτος Α', αριθ. φύλ. 20, εν Αθήναις την 13 Δεκεμβρίου 1875 σε άρθρο του «Τριπλή Συμμαχία»: «...Επιθυμούμεν μάλιστα η Ανατολική Ομοσπονδία, ως ημείς τουλάχιστον την εννοούμεν, επί δημοκρατικών βάσεων οργανωθείσα, να χρησιμεύσει ως ο πυρήν της μεγάλης ευρωπαϊκής ομοσπονδίας, η πραγματοποιήσις της οποίας μόνη δύναται να σώσει εις το μέλλον την Ευρώπην από των καταστρεπτικών πολέμων, ους φιλοδοξούσιν αυτή η φιλοδοξία και η κατ' αλλήλων δυσπιστία των Μεγάλων Δυνάμεων και από της χρεοκοπίας και του κοινωνικού μαρσαμού, α-

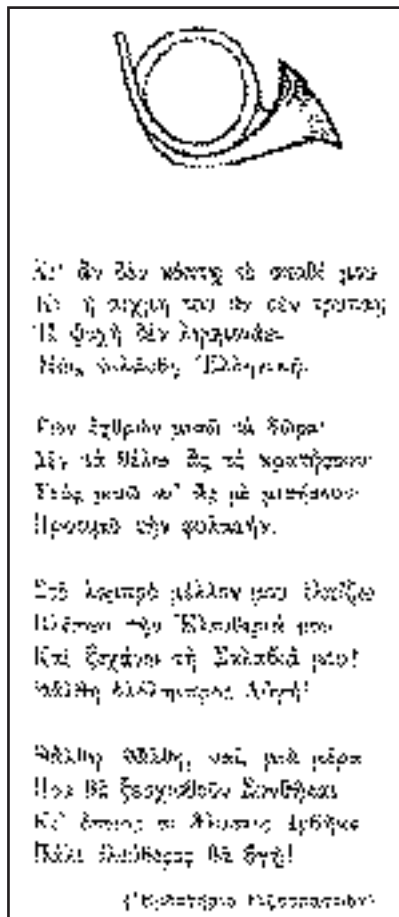

Συμβολική απεικόνιση της Ενωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα. Λαϊκή εικόνα που κυκλοφόρησε μετά το ενωτικό ψήφισμα της ΙΓ' Ιονίου Βουλής στις 23 Σεπτ. / 5 Οκτ. 1863, που επιστέφθηκε με την παράδοση των νησιών από τους Αγγλους στην ελληνική κυβέρνηση, πριν από 135 χρόνια, τον Μάιο του 1864. Μουσείο Μπενάκη.

φεύκτων αποτελεσμάτων της συντηρήσεως τοσούτων κολοσιαίων στρατών. Τούτα φαίνονται ίσως εις τινάς ονειροπολήματα και βεβαίως τοιαύτα θα είναι, ενόσω οι Λαοί δεν εννοούσι το αληθές αυτών συμφέρον...».

Όλα αυτά συνιστούν την αξιολογική αποτίμηση και καταξίωση του ριζοσπαστικού τύπου στην πρωτοπορία του συνόλου του νεοελληνικού τύπου, αλλά, κατά περίπτωση, και του ευρωπαϊκού.

Πηγές: Εφημερίδες Κεφαλονιάς: Αναγέννησις των ετών 1849, 1850, 1858, 1859· Φιλελεύθερος των ετών 1849, 1850· Χωρικός του έτους 1850· Ριζοσπάστης στην Κέρκυρα, του έτους 1850· Ο αληθής Ριζοσπάστης στην Κεφαλονιά, του έτους 1862· Ο Ρήγας Ζακύνθου, του έτους 1851· Ζεφρός – Ιακωβάτος, Ηλίας, «Η επί της αγγλικής προστασίας Επτανήσων Πολιτεία και τα Κόμματα», του αυτού, «Βίος επικήδειος επί του νεκρού του Ιωσήφ Μομφερράτου», Κεφαλλονία 1888· του αυτού «Ο Φιλελεύθερος ή Η διδασκαλία περί καλής ή κακής χρήσεως της ελευθεροτυπίας», 16 Δεκεμβρίου 1848· Κονόμος Ντίνος, «Ο Επτανησιακός Τύπος 1798 – 1869», στα Επτανησιακά φύλλα 5 (1964)· Μακρός Θ., «Η ελευθεροτυπία και η Ενωσις της Επτανήσου» στο περ. Κερκυραϊκά Χρονικά 13, 1967· Πανάς Παν., «Βιογραφία Ιωσήφ Μομφερράτου», Αθήνα 1888· του αυτού «Ριζοσπάστες και βελτιώσεις εν Επτανήσω», Κεφαλλονία 1880· Σωμερίτης Στρατής, «Οι πολιτικές ιδέες στην Επτανήσο και η επίδρασή τους στην υπόλοιπη Ελλάδα ύστερα από την Ενωσις», Αθήνα 1964· και Λουκάτος Σπύρος, «Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών», ανέκδοτη.

Κι' αν δέν κώταχ εδ σκαθί μου
Κι' η σιχρή του αν εδν τρυπαί
Τι φηγή δέν ληραμώτα
Νέος κώταχ, Τελεμαχί.

Εδν εχθρύν μουσι τά σούρα
Δέν τά θέλω δε τά κωκήρουν
Ένας μουσ' εδ με ζιπέταου
Προσπεδ εδν φολεαήν.

Εδς λαμπρὸ μάλλον μου εδούξω
Πύρρον εδν Τελεμαχί μου
Κι' εχθρύν εδν Σαλακιά μου!
Κάθη εδν περὸς Αίγυπτι!

Κάθη εδν, καί μεδ μερὸς
Περὸς εδν Τελεμαχί μου
Κι' εδν περὸς Αίγυπτι
Πέρι εδν περὸς Αίγυπτι!

Γ' Επτανησιακὸν Ριζοσπαστικόν

Εμβατήριο των Επτανησίων Ριζοσπαστών. Από το βιβλίο «Επτανήσος, Αφιέρωμα στα Εκατόχρονα της Ενώσεως, 1864-1964», εισαγωγή – επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήνα 1964 (Εθνική Βιβλιοθήκη).

Ο Τύπος των Μεταρρυθμιστών

Η προβολή των θέσων τους από τις σελίδες των φιλικά προσκείμενων εφημερίδων

Του **Νίκου Γ. Μοσχονά**

Ιστορικού, Διευθυντή Ερευνών
στο Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών

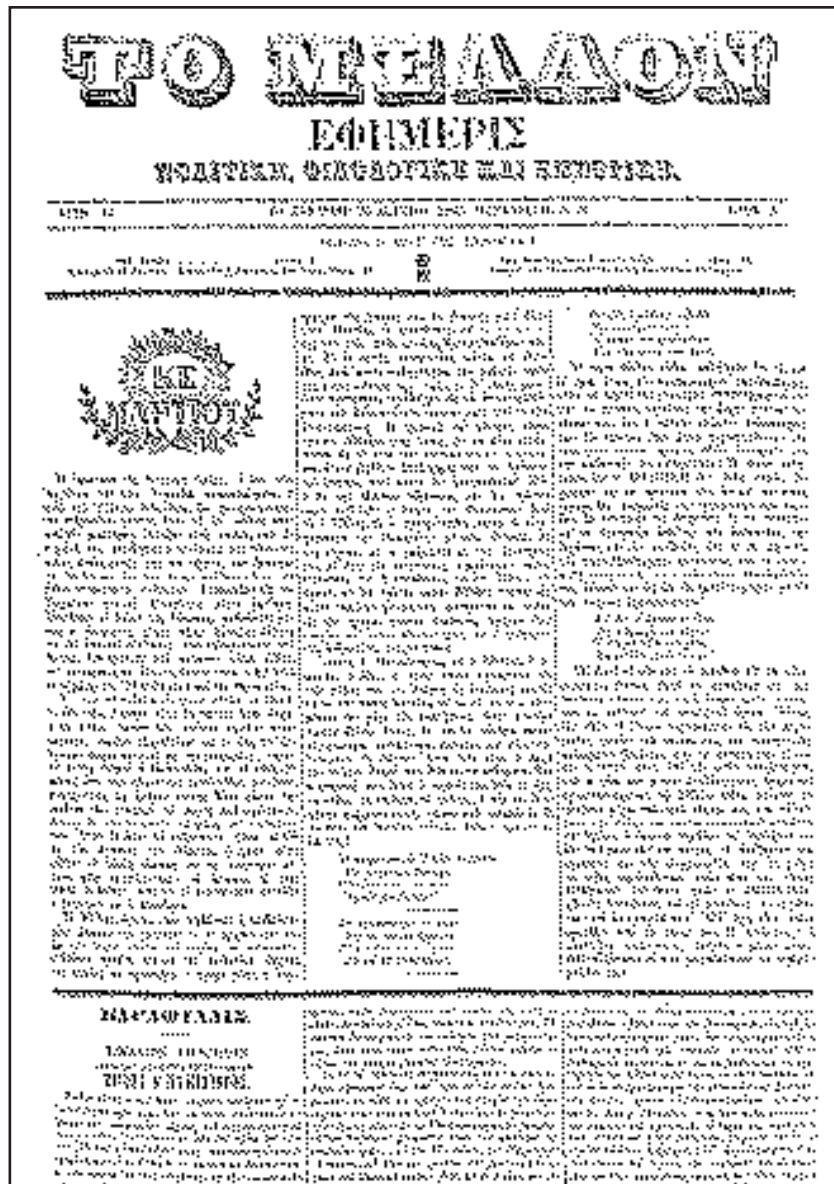
Η ΑΝΑΛΗΨΗ της Υπατης Αρμοστείας του Ιονίου Κράτους από τον Ιωάννη Κόλμπορν (Colborne), βαρόνο του Σήτον (Seaton), το 1843, σήμανε την ανατολή νέας περιόδου στην πολιτική ιστορία της Επτανήσου. Ο Σήτον υπήρξε στρατιωτικός με εξαιρετικές ικανότητες και πολιτική εμπειρία, έχοντας υπηρετήσει σε σημαντικές διοικητικές θέσεις και διακριθεί ως κυβερνήτης του Καναδά. Οι προοδευτικές αντιλήψεις του, σε συνδυασμό με τις νέες τάσεις της βρετανικής πολιτικής, επέτρεψαν την εισαγωγή σειράς ρηξικέλευθων μέτρων, που αποσκοπούσαν στη βελτίωση του πολιτικού κλίματος και στην αναβάθμιση του βιοτικού και του μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού. Ανάμεσα στα μέτρα που θέσπισε ήταν η ελεύθερη εισαγωγή και κυκλοφορία ελληνικών εφημερίδων στα Ιόνια Νησιά, η ελευθερία σύστασης πολιτικών λεσχών, το δικαίωμα συγκρότησης πολιτικών συγκεντρώσεων, η δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών τυπογραφείων, καθώς και η ελευθερία του Τύπου. Σημαντική τομή αποτέλεσε η αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος που αφορούσαν στη συγκρότηση και λειτουργία των διοικητικών θεσμών (Επαρχιακά Συμβούλια, Γερουσία, Νομοθετική Συνέλευση, Δημοτικά Συμβούλια).

Αρση λογοκρισίας

Θεμελιώδης πολιτική πράξη που ικανοποιούσε πάγιο αίτημα των Επτανησίων, υπήρξε η εισήγηση του αρμοστή (17 Μαΐου 1848) για την ακύρωση του άρθρου του Συντάγματος που επέβαλε περιορισμούς στον Τύπο. Με συνακόλουθη απόφασή της, η Βουλή καθιέρωσε την ελευθερία του Τύπου μέσα στο πλαίσιο που θα καθόριζαν ειδικοί νόμοι και κατάρχησε την προληπτική λογοκρισία (22 Μαΐου 1848).

Οι νέες συνθήκες επέτρεψαν την έκδοση και την κυκλοφορία πολιτικών εφημερίδων, που παράλληλα με την ειδησεογραφία, τις «παραφυλλίδες» με ιστορικό ή φιλολογικό περιεχόμενο και τη λοιπή ύλη, δημοσίευαν άρθρα που σχολίαζαν την κατάσταση, εκφράζοντας τις απόψεις των συντακτών για τα πράγματα της Επτανήσου αλλά και την πολιτική σκέψη και ιδεολογία των πολιτικών παρατάξεων.

Σε πολλές εφημερίδες ο τίτλος συμπληρωνόταν με τον επεξηγηματικό υπότιτλο, ενώ συχνά υπήρχε στην προμετωπίδα χαρακτηριστική αρχαία, ευαγγελική ή

Η πρώτη σελίδα της Ζακυνθινής εφημερίδας «Το Μέλλον», αριθμ. φύλλου 13, της 25ης Μαρτίου 1849. Η προβολή της επετείου της Ελληνικής Επανάστασης υποδηλώνει emphatically τα ενωτικά αισθήματα των Επτανησίων μεταρρυθμιστών (αρχείο εφημ. Θαν. Καλαφάτη).

Το φύλλο αριθμός 1 της κερκυραϊκής μεταρρυθμιστικής εφημερίδας «Πατρίς», η οποία αναδείχθηκε σε κορυφαία εφημερίδα του μεταρρυθμιστικού χώρου. Το πρωτοσέλιδο άρθρο «Της η αποστολή της δημοσιογραφίας εν τη Επτανήσω» δίνει ακριβώς το πλαίσιο αρχών και πολιτικής δράσης των Μεταρρυθμιστών (αρχείο εφημ. Θαν. Καλαφάτη).

άλλη ρήση που προσδιόριζε το πνεύμα του εντύπου.

«Μέλλον» – «Πατρίς»

Οι πρώτες εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στα Ιόνια Νησιά ήταν *Το Μέλλον*, που εκδόθηκε στη Ζάκυνθο (1 Ιανουαρίου 1849), και η *Πατρίς*, που εκδόθηκε στην Κέρκυρα (15 Ιανουαρίου 1849). Και οι δύο ανήκαν στον πολιτικό χώρο των «Μεταρρυθμιστών», δηλαδή στη φιλελεύθερη παράταξη που έχοντας διαμορφώσει μια προοδευτική ιδεολογία ακολουθούσε μετριοπαθή τακτική στις εθνικές και πολιτικές διεκδικήσεις. Στην παράταξη αυτή ανήκαν επιφανείς προσωπικότητες που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά και εκπρόσωποι της διανοησης και της επιστήμης, όπως ο φιλόσοφος Πέτρος Βράιλας Αρμένης, ο λόγιος Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Σωκράτης Κουρής, ο Στέφανος Παδοβάς, ο Ναπολέων και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ο Ιωάννης Μαρίνος, ο Νικόλαος Βαλιέρης, ο Νικόλαος Χωραφάς, ο Αντώνιος Γαΐτας, ο Κανδιάνος Ρώμας και άλλοι. Σε αυτή την παράταξη πρόσκεινταν επίσης οι ποιητές Ανδρέας Κάλβος και Διονύσιος Σολωμός.

Η εφημερίδα *Το Μέλλον*, εκδιδόταν (Ιανουάριος 1849 – Μάρτιος 1851) με εβδομαδιαία συχνότητα και ορισμένα άρθρα της ήταν μεταφρασμένα και στα ιταλικά. Τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Ο Ζάκυνθος» του Κωνσταντίνου Ρωσόλμου, με «υπεύθυνο εκδότη» τον νομομαθή Αντώνιο Γαΐτα και αργότερα (από το φύλλο 33 της 13 Αυγούστου 1849) τον Θεόδωρο Ζερβό ως «υπεύθυνο συντάκτη». Στους συντάκτες της περιλαμβάνονταν επίσης ο Φιλικός Φραγκίσκος Καρβελάς, ο Γ. Διαμαντόπουλος και ο Κανδιάνος Ρώμας. Πολιτικοί στόχοι της εφημερίδας ήταν η άσκηση ελέγχου της διοίκησης, η βελτίωση των νόμων, η αναμόρφωση του Συντάγματος και η διατήρηση της εθνικής ανεξαρτησίας.

Κορυφαία εφημερίδα του μεταρρυθμιστικού χώρου αναδείχθηκε η *Πατρίς*, που εκδιδόταν στην Κέρκυρα (Ιανουάριος 1849-Ιανουάριος 1851) και αυτή με εβδομαδιαία συχνότητα στην ελληνική και τη γαλλική. Τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Ερμής» του Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφώς και είχε «υπεύθυνο συντάκτη» τον Πέτρο Φωκά. Ιδρυτής και αρχισυντάκτης της εφημερίδας ήταν ο Π. Βράιλας Αρμένης, ενώ ανάμεσα στους συντάκτες της περιλαμβάνονταν εξαιρετικές προσωπικότητες, όπως ο Ναπολέων και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ο Ανδρέας

Συνέχεια στην 12η σελίδα

Συνέχεια από την 11η σελίδα

Κάλβος και ο Ιωάννης Πετριτσόπουλος. Από το φύλλο 11 της 25 Μαρτίου / 6 Απριλίου 1849 –με προφανή αναφορά στον διπλό συμβολισμό της εορτής του Ευαγγελισμού ως θρησκευτικής εορτής και ως επετείου της εθνικής παλιγγενεσίας– προστέθηκε στην προμετωπίδα, κάτω από τον τίτλο της εφημερίδας, η ξυλόγραφη παράσταση του Αρχαγγέλου Γαβριήλ, που κρατεί Σταυρό με την επιγραφή χιαστί ΕΥΑΓΓΕΛ[ΙΖΟΥ] ΓΗ ΧΑΡΑΝ ΜΕΓΑΛ[ΗΝ], ενώ από τα σύννεφα, όπου πατεί ο αρχάγγελος, πετάει ένα περιστέρι με τη χρονολογία αωκα (1821), που εκπορεύεται από το ράμφος του ως απόληξη ακτίνων.

«Ενωσις»

Στην Κεφαλονιά εκδιδόταν η εβδομαδιαία εφημερίδα *Ενωσις* (Απρίλιος 1849–Απρίλιος 1850), που τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Η Σάλπιγξ» με υπεύθυνο εκδότη τον Σπ. Πολυκαλά και με συντάκτες τον Ν. Βαλιέρη, τον Δ. Μηλιάρη, τον Κ. Φωκά και τον Ν. Χωραφά. Κάτω από τον τίτλο έφερε ως έμβλημα ξυλόγραφη παράσταση συμπλέγματος δύο ενωμένων χεριών και ακτινοβόλου Σταυρού με την επιγραφή ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ (παράσταση που αποτελούσε παραλλαγή του μεσαιωνικού εμβλήματος της Κεφαλονιάς).

Στον μεταρρυθμιστικό χώρο ανήκαν τρεις ακόμη εφημερίδες. Ο *Σπινθήρ*, που εκδιδόταν στη Ζάκυνθο ήδη από τον Οκτώβριο του 1847 έως τον Σεπτέμβριο του 1849 ως δεκαπενθήμερη «Εφημερίς περιέχουσα ωφελίμους και τερπνάς αναγνώσεις», σύμφωνα με τον αρχικό υπότιτλό της, και που επανεκδόθηκε ως εβδομαδιαία «Εφημερίς πολιτική, φιλολογική και εμπορική» κατά την περίοδο από Φεβρουάριο 1849 έως Απρίλιο 1850, με υπεύθυνο συντάκτη τον Περικλή Καλόφωνο. Τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Ο Ζάκυνθος» του Κ. Ρωσσολύμου. Τα άρθρα της δημοσιεύονταν στην ελληνική και την ιταλική. Συντάκτες της ήταν ο ιατροφιλόσοφος Δ. Πελεκάσης, ο πολιτευτής Γ. Βερούκιος, ο ποιητής Γ. Λαγουιδάρας και ο δικηγόρος Ν. Μινώτος. Στην Κέρκυρα εκδιδόταν από τον Ανδρέα Μουστοξύδη η εφημερίδα *Φιλαλήθης*, που τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Σχερία» με εβδομαδιαία συχνότητα (Σεπτέμβριος 1851 – Σεπτέμβριος 1852) και είχε υπεύθυνο συντάκτη αρχικά τον Πέτρο Φωκά και στη συνέχεια τον Σπ. Μαύρο και τον Ν. Μαυροϊώαννη. Στο κύριο άρθρο του πρώτου φύλλου της εφημερίδας, που είχε τον τίτλο «Το Πρόγραμμά μας» γινόταν αναφορά στο πολιτικό κλίμα της Επτανήσου και παρεχόταν η υπόσχεση ότι η εφημερίδα θα σιγματίζε την παρανομία και θα υπερασπιζόταν τα δικαιώματα και την ελευθερία «του ελληνικού τούτου λαού». Στην εφημερίδα συνεργάζονταν ο Ι. Βερβιτσιώτης, ο Ι. Πετριτσόπουλος και ο Αντ. Πολυλάς. Επίσης στην Κέρκυρα εκδι-

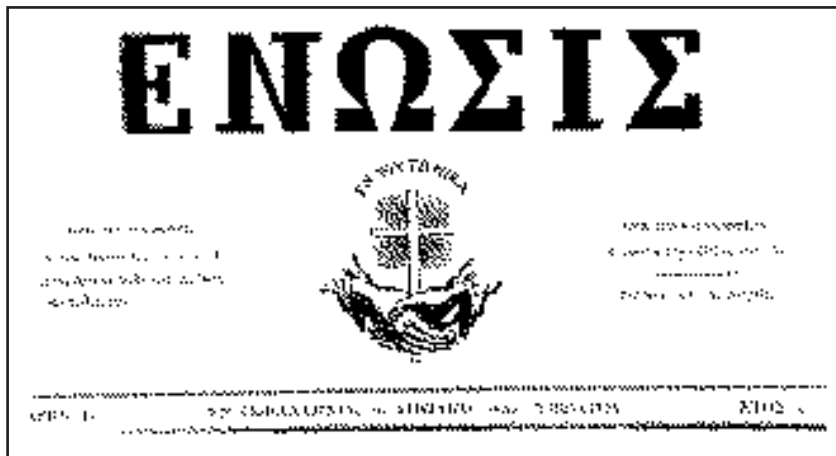
Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815–1881), λόγιος και ιστορικός, από τις σημαντικές προσωπικότητες στη σύνταξη της εφημερίδας «Πατρίς». Επεξεργάστηκε και πρόβαλε από τους πρώτους την ιδέα περί ιστορικής συνέχειας του Ελληνισμού (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

δόταν και η εφημερίδα *Ο Ερμής* (Οκτώβριος 1851 – Ιανουάριος 1852), «Εφημερίς των δημοτικών συμφερόντων». Τυπωνόταν στο ομώνυμο τυπογραφείο με υπεύθυνο εκδότη αρχικά τον Σπ. Μαύρο και στη συνέχεια τον Θ. Ρωμαίο. Από το δωδέκατο προτελευταίο φύλλο της (23 Δεκεμβρίου 1851), η εφημερίδα προβάλλει φιλοκυβερνητική και ανθενωτική γραμμή.

Εκτός από τις εφημερίδες αυτές κυκλοφόρησαν και άλλες που είχαν παράλληλους πολιτικούς στόχους, όπως η εβδομαδιαία εφημερίδα *Ελλάς* (Σεπτέμβριος 1850 – Ιούνιος 1851) που τυπωνόταν στο τυπογραφείο του Χ. Νικολαΐδου Φιλαδέφως με υπεύθυνο συντάκτη τον Σπ. Μαύρο και α-

κολουθούσε φιλενωτική γραμμή.

Πρέπει να σημειωθεί, ότι οι φερόμενοι ως «υπεύθυνοι συντάκτες» ήταν πρόσωπα τυπικά υπεύθυνα για τον νόμο, αλλά όχι και πραγματικά υπεύθυνοι για τη σύνταξη της εφημερίδας. Γι' αυτό και συχνά εμφανίζεται το ίδιο πρόσωπο ως υπεύθυνο για περισσότερες από μία εφημερίδες, ακόμη και διαφορετικών πολιτικών αποκλίσεων, όπως στην περίπτωση του Σπ. Μαύρου, υπεύθυνου συντάκτη των κερκυραϊκών εφημερίδων *Φιλαλήθης*, *Ελλάς* και *Ερμής*, ή του Σπ. Πολυκαλά, υπεύθυνου συντάκτη της μεταρρυθμιστικής εφημερίδας *Ενωσις* και της φιλοκυβερνητικής *Πέλεκυς* της Κεφαλονιάς. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις.

Ο τίτλος της εφημερίδας «Ενωσις», μεταρρυθμιστικής κατεύθυνσης, που εκδιδόταν στην Κεφαλονιά το 1849–50. Είχε ως έμβλημα μια παραλλαγή του μεσαιωνικού εμβλήματος της νήσου (Εθνική Βιβλιοθήκη).

Ο Ανδρέας Μουστοξύδης (175–1860), ιστορικός και λόγιος, εξέχον μέλος της ομάδας των προσωπικοτήτων που ήταν συσπειρωμένη στην παράταξη των Μεταρρυθμιστών. Το 1851–52 εξέδιδε στην Κέρκυρα την εφημερίδα «Φιλαλήθης».

Η ιδεολογία

Η ιδεολογία των Μεταρρυθμιστών διαμορφώνεται και κωδικοποιείται μέσα από την πολιτική αρθρογραφία του μεταρρυθμιστικού τύπου. Οι Μεταρρυθμιστές πρόβαλλαν την έννοια του οργανωμένου σε κρατική οντότητα έθνους, που την τοποθετούν κάτω από τα ατομικά συμφέροντα. Κατ' αυτούς, η πολιτική εξουσία πρέπει να είναι αιρετή και να δρα μέσα στο πλαίσιο των νόμων που καθορίζονται από την εθνική βούληση. Το σύστημα διακυβέρνησης του κράτους πρέπει να είναι αντιπροσωπευτικό, δηλαδή οι κυβερνώντες πρέπει να εκπροσωπούν και να προστατεύουν τους κυβερνωμένους με τη δική συγκατάθεση και εντολή των κυβερνωμένων και πρέπει να είναι αποδεκτοί από την πλειοψηφία των κυβερνωμένων. Ως προς την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, οι απόψεις των Μεταρρυθμιστών δεν ήταν ενιαίες. Άλλοι, που τους εξέφραζε η αρθρογραφία των κερκυραϊκών εφημερίδων *Πατρίς* και *Ερμής* και της κεφαλονίτικης εφημερίδας *Ενωσις*, προσανατολισμένοι στο φιλελεύθερο αγγλικό πρότυπο και με βάση την αρχή της εθνικής και όχι της λαϊκής κυριαρχίας, αποδέχονταν τον περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος σε όσους ανταποκρίνονταν σε κριτήρια οικονομικά και παιδείας. Διαμετρικά αντίθετη ήταν η άποψη εκείνων που, επηρεασμένοι από το γαλλικό δημοκρατικό πρότυπο, θεωρούσαν ότι τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου ταυτίζονταν με τα πολιτικά δικαιώματα και υποστήριζαν την ανάγκη της καθολικής ψήφου. Την άποψη αυτή πρόβαλλε η ζακυνθινή εφημερίδα *Το Μέλλον*. Τέλος, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των Μεταρρυθμιστών, τα πολιτικά κόμματα αποτελούν θεμελιακό στοιχείο ενός συνταγματικού κράτους και έχουν προορισμό να εναλλάσσονται στη διαχείριση της εξουσίας.

Οι Μεταρρυθμιστές αποδέχονταν ως φυσικά και απαραβίαστα

τα ατομικά δικαιώματα της ζωής, της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας. Τις ατομικές ελευθερίες τις αντιλαμβάνονταν μέσα στα όρια που έθετε το γενικό συμφέρον και που προσδιορίζονται από τους νόμους. Κανόνες δικαίου οφείλουν να περιορίζουν την κρατική εξουσία, ενώ η άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών δεν πρέπει να αποβαίνει εμπόδιο για τα αντίστοιχα δικαιώματα των άλλων ή για την επιβολή της κρατικής εξουσίας. Κείριο στοιχείο της πολιτικής ιδεολογίας των Μεταρρυθμιστών αποβαίνει η αρχή της διάκρισης των εξουσιών.

Το εθνικό ζήτημα

Επίσης σαφείς απόψεις είχαν οι Μεταρρυθμιστές και στο εθνικό ζήτημα. Η εθνική ιδεολογία τους θεμελιωνόταν στην αποδοχή της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού και στη βεβαιότητα ότι ο Επτανησιακός λαός αποτελεί μέρος του Ελληνικού έθνους. Η διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας των νησιωτών, παρά τις επί τόσους αιώνες αλληπάλληλες ξένες κυριαρχίες, οφειλόταν, κατά τους Μεταρρυθμιστές, στη διατήρηση των δύο εθνικών «χαρακτήρων» των Επτανησίων, της ελληνικής γλώσσας και της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας. Η ορθοδοξία, αντιμέτωπη με τον μωαμεθανισμό και τον παπισμό, αποτελούσε τη δύναμη που θα μπορούσε να κατευθύνει τον ελληνισμό στον προορισμό του, στην δηλαδή ελευθερία και στον πολιτισμό, και να συμβάλει στην εδραίωση ενός δημοκρατικού πολιτεύματος.

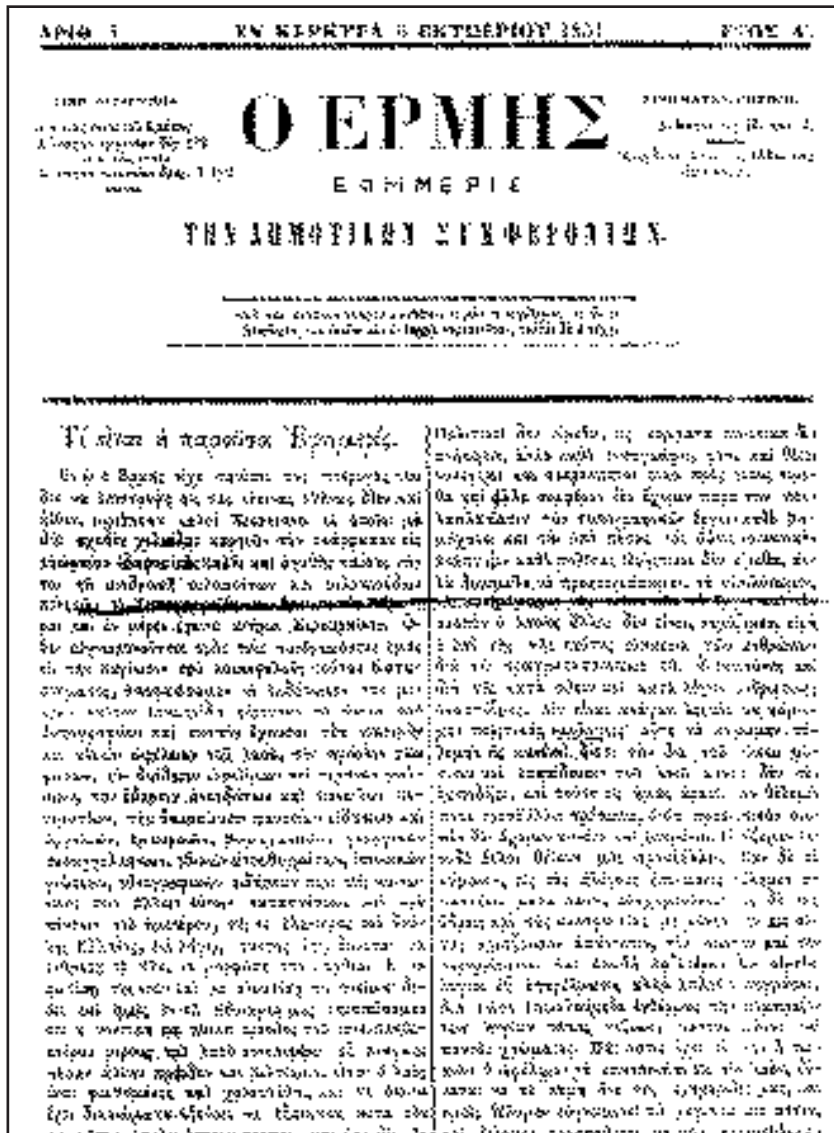
Πραγματιστές

Ως προς το πολιτικό ζήτημα της Επτανήσου η στάση των Μεταρρυθμιστών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πραγματιστική. Σε αντίθεση με την αντιδραστική τοποθέτηση των «Προστασιανών», που είχαν ταυτίσει τα συμφέροντά τους με την ξένη παρουσία στα νησιά, αλλά και την επαναστατική τακτική των «Ριζοσπαστών», που έθεταν ως πολιτικό στόχο τους την ένωση των νησιών με το ελληνικό κράτος μέσα σε συνθήκες κοινωνικής δικαιοσύνης, οι Μεταρρυθμιστές είχαν αποδεχτεί την προσωρινή αναγκαιότητα της βρετανικής Προστασίας. Θεωρούσαν, λοιπόν, ότι οι Ιόνιοι όφειλαν να σεβαστούν τις διεθνείς συνθήκες που είχαν επιβάλει την Προστασία, αφού ούτε η διεθνής συγκυρία ούτε οι δικές τους δυνάμεις τους επέτρεπαν να τρέφουν ελπίδες για την κατάργησή της. Φυσικά, δεν απέρριπταν το εθνικό αίτημα της ένωσης των νησιών με την Ελλάδα, αλλά πίστευαν ότι ήταν άκαιρη και επιζήμια για όλο το έθνος κάθε σχετική ενέργεια.

Γι' αυτό διατύπωναν ευχές για μελλοντική εθνική αποκατάσταση, που θα έπρεπε να επιδιωχθεί μέσα στο πλαίσιο που καθόριζε η συνταγματική νομιμότητα. Κύρια πολιτική επιδίωξη των Μεταρρυθμιστών ήταν η παραχώρηση από

«Ο Σπινθήρ» εκδιδόταν στην Ζάκυνθο ήδη πριν από την άρση της λογοκρισίας, από το 1847 έως το 1849, ως δεκαπενθήμερο φύλλο με «τερπνάς και ωφελίμους αναγνώσεις», και συνεχίσε, από το 1849 έως το 1850, ως εβδομαδιαία πολιτική και φιλολογική εφημερίδα μεταρρυθμιστικής γραμμής (Ντ. Κονόμου, «Επτανησιακός Τύπος...», Αθήνα 1964).

Η πρώτη σελίδα του φύλλου αριθμ. 1 της κερκυραϊκής εφημερίδας «Ο Ερμής» (1851-1852). Στα δύο τελευταία φύλλα της μεταστράφηκε σε φιλοκυβερνητική και ανθενωτική (Εθνική Βιβλιοθήκη).

την Προσταίδα Δύναμη περισσότερων και ουσιαστικότερων ελευθεριών με τη μεταρρύθμιση του Συντάγματος, πολιτική στην οποία οφείλεται και η επωνυμία της παράταξης. Στο κύριο άρθρο που δημοσιεύτηκε στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας Πατρίς με τον τίτλο «Τις η αποστολή της δημοσιογραφίας εν τη Επτανήσω», διατυπώνονταν ως κύριος σκοπός της ελευθεροτυπίας οι σκέψεις που εξέφραζαν την πολιτική γραμμή και το πλαίσιο της πολιτικής δράσης των Μεταρρυθμιστών:

«...Ουδέποτε ηθέλαμεν δυνηθή να ανατρέψωμεν διά της βίας σύστημα κυβερνητικόν, όσω και αν εφαινετο εις ημάς ανυπόφορον και καταπιεστικόν. Εξ εναντίας, προκαλούντες επαναστάσεις, δυνάμεθα μόνον να χειροτερεύσωμεν την κατάστασιν μας και να επιφέρωμεν θανατηφόρον πληγήν εις τας γλυκυτέρας ελπίδας. Διά των ειρηνικών και νομίμων μέσων, διά της πειθούς και όχι διά της βίας, διά της εμπιστοσύνης και όχι διά της δυσπιστίας, δυνάμεθα να φέρωμεν εκείνους από τους οποίους εξαρτάται η τύχη μας εις το να αναγνωρίσωσιν όλα τα κακά του παρόντος συστήματος και να το θεραπεύσωσι...». Οπως χαρακτηριστικά τονίζει ο συντάκτης του άρθρου, «...εις τα ελεύθερα κράτη, εις τα αληθώς συνταγματικά κράτη υπάρχουν οι κόμματα πολιτικά, έχοντα αμετατρέπτους αρχάς... Παρ' ην ουδέν τοιούτον υπάρχει. Το ιδικόν μας είναι μόνον κατ' όνομα σύνταγμα: δεν έχομεν υπουργείον να καταστρέψωμεν, δεν είναι παρ' ημίν, ούτε δύναται να είναι επί του παρόντος, πολιτικά κόμματα... Οθεν δεν δυνάμεθα να συλλάβωμεν ειμή δύο μεγάλας τάξεις πολιτικών ανδρών εις την Επτανήσον: αφ' ενός μεν τους αγαπώντας την τωρινήν των πραγμάτων κατάστασιν, τους υποστηρικτάς του παραλόγου συστήματος... αφ' ετέρου δε τους επιθυμούντας την μεταρρύθμισιν, αλλά νόμιμον, ειρηνικήν, λογικήν και προοδευτικήν...».

Ωστόσο, ήδη από τις 26 Δεκεμβρίου 1848, με την κυκλοφορία στην Κέρκυρα του φυλλαδίου Ο Φιλελεύθερος ή Διδασκαλία περί της καλής ή κακής χρήσεως της ελευθεροτυπίας εις την Επτανήσον, ο Ηλιάς Ζερβός Ιακωβάτου και, ένα μήνα αργότερα (22 Ιανουαρίου 1849), ο Ιωσήφ Μομφερράτος αγγέλλοντας την έκδοση της δικής του εφημερίδας, εκήρυξαν τις βασικές αρχές της Ριζοσπαστικής παράταξης, που θα αποτελούσε το πρώτο κόμμα αρχών στον επτανησιακό και στον ελληνικό χώρο γενικότερα. Τους επόμενους μήνες θα κυκλοφορούσαν στην Κεφαλονιά οι πρώτες ριζοσπαστικές εφημερίδες. Ο Φιλελεύθερος του Η. Ζερβού - Ιακωβάτου (19 Φεβρουαρίου 1849) και Η Αναγέννησις του Ι. Μομφερράτου (8 Απριλίου 1849), που θα αγωνίζονταν για τη διάδοση των αρχών του Ριζοσπαστισμού και για την επιτεύξη του στόχου της εθνικής και κοινωνικής αποκατάστασης των Επτανησίων.

Η «Πατρίς» των Μεταρρυθμιστών

Κορυφαίο μέσο προβολής των μεταρρυθμιστικών και εκσυγχρονιστικών θέσεων

Της **Αννας Κοντονή**

Ιστορικού - Πολιτικού Επιστήμονος

Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *Πατρίς* εκδόθηκε στην Κέρκυρα στις 15 Ιανουαρίου 1849 σε γλώσσα ελληνική και γαλλική. Συντάκτες της ήταν ο Πέτρος Βράβλας Αρμένιος, καθηγητής φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία, ο οποίος διατέλεσε πρόεδρος της Γ' Βουλής και Γραμματέας της Γερουσίας και, μετά την ένωση, πρέσβης· ο Ναπολέων Ζαμπέλιος, βουλευτής με σπουδές στα νομικά, ο οποίος, μετά την ένωση, διορίσθηκε στο Συμβούλιο Επικρατείας· ο λόγιος Ιωάννης Πετριτσόπουλος· ο Σπυριδών Ζαμπέλιος, γνωστός για την προσφορά του στη θεμελίωση της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού· και ο Ανδρέας Κάλβος, ο ποιητής.

Η *Πατρίς* εξέφραζε τις απόψεις των Μεταρρυθμιστών, οι οποίοι στο πολιτικό τους πρόγραμμα έθεταν ως κύρια επιδίωξη τη συνταγματική μεταρρύθμιση και τη φιλελευθεροποίηση των θεσμών. Αν θέλουμε να δώσουμε το στίγμα της εφημερίδας θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι αρθρογράφοι επεδίωκαν όχι μόνον να πληροφορήσουν τους αναγνώστες για το πολιτικό γίνεσθαι, παραθέτοντας γεγονότα, αλλά κυρίως να «διαφωτίσουν». Στόχος της εφημερίδας ήταν να επιδράσει ιδεολογικά στην κοινωνική συνείδηση αφ' ενός αιτιολογώντας, με γνώμονα τον αστικό ορθολογισμό, τις αξίες του φιλελευθερισμού - Ελευθερία του ατόμου, αντιπροσωπευτικό σύστημα και διάκριση εξουσιών, πολιτικά δικαιώματα - αφ' ετέρου οριοθετώντας τα εθνικά θέματα με βάση αυτές ακριβώς τις αξίες.

Ο ρόλος του κράτους

Οι αρθρογράφοι της εφημερίδας θα γράψουν για την αναγκαιότητα αστικού εξορθολογισμού της κρατικής εξουσίας, διεκδικώντας το αντιπροσωπευτικό σύστημα και τη διάκριση των εξουσιών. Η εφημερίδα θα χρησιμοποιήσει ως αρχή αιτιολόγησης για τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος στη βάση αυτών των θεσμών -συνεπώς και για τη νομιμοποίηση της εξουσίας- την έννοια του ατόμου, το οποίο αντλεί τα δικαιώματά του από το Φυσικό δίκαιο. Παράλληλα η εφημερίδα θεωρεί ως μόνο καθήκον των κυβερνήσεων τη διασφάλιση του *bonum privatum* (εξασφάλιση του ιδιωτικού πεδίου δράσης του ατόμου), δεν εκλαμβάνει την πολιτική συμμετοχή ως κριτήριο για τη νομιμοποίηση της εξουσίας και συνεπώς δεν συνδέει τα πολιτικά δικαιώματα με την έννοια της νομιμοποίησης.

Το φύλλο 11 της εφημερίδας «Πατρίς», της 25ης Μαρτίου 1849. Από το φύλλο αυτό τροποποιήθηκε η μορφή του τίτλου της εφημερίδας, με τη συμβολική προσθήκη παράστασης με τον Αρχάγγελο Γαβριήλ να κρατεί το Σταυρό με το χαρμόσυνο ανθρωποσωτήριο και εθνοσωτήριο άγγελμα «Ευαγγελίζου γη χαράν μεγάλην»... (αρχείο εφημ. Θαν. Καλαφάτη).

Οι αρθρογράφοι της *Πατρίδος*, υιοθετώντας τη φιλελεύθερη θεωρία, η οποία στο ξεκίνημά της προσέδιδε στο κράτος έναν περιορισμένο ρόλο, αποδέχονται τον περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων, με κριτήριο τον ορθό λόγο. Θεμελιώνουν ως φυσικό το δικαίωμα της ιδιοκτησίας στην έλλογη συμπεριφορά του ατόμου, εκλαμβάνοντας το λόγο ως υποκειμενική ικανότητα για όλο και μεγαλύτερη συσσώρευση υλικού πλούτου.

Έτσι, χρησιμοποιούν την ανισότητα στην ιδιοκτησία -και άρα τη διαφορά στην ορθολογικότητα- ως κριτήριο για την εκχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων. Ο περιορισμός των πολιτικών δικαιωμάτων δεν θεωρούν ότι είναι αντίθετος στις αρχές του Φυσικού δικαίου, γιατί ουσιαστικά προέχει η ελεύθερη δράση του ατόμου στον ιδιωτικό του χώρο: «...η αρχαία ελευθερία υψίστατο κυρίως εις το να μετέχει έκαστος των Αρχών, η σημερινή συνίσταται ουσιαστικώς εξ ατομικών εγγυήσεων...».

Τα εθνικά θέματα

Εκτός από την αρθρογραφία τη σχετική με ζητήματα πολιτικής θεωρίας και πρακτικής, στην εφημερίδα υπάρχουν ενδιαφέροντα κείμενα για τα εθνικά θέματα, τα οποία αποτελούσαν το βασικό σημείο πολιτικής αντιπαράθεσης των Μεταρρυθμιστών με τους Ριζοσπάστες. Η *Πατρίς*, αν και υπερασπιζόταν το αίτημα της ένωσης ως αναφαίρετο δικαίωμα των Επτανήσιων, στη βάση της έννοι-

ας της «προόδου» προς έναν τελικό σκοπό θεωρούσε ότι οι εθνικοί στόχοι συνδέονταν με την πολιτική των θεσμικών αλλαγών.

Η αρθρογραφία, ασκώντας κριτική στους Ριζοσπάστες, υπογράμιζαν ότι ένα πολιτικό κόμμα δεν μπορεί να δικαιολογεί την ύπαρξή του με βάση αποκλειστικά τα εθνικά θέματα, εφόσον αυτά αποτελούσαν καθολικό αίτημα των Ελλήνων, αλλά οφείλει να παρεμβαίνει στους θεσμούς, με στόχο την πραγμάτωση στο πολιτικό σύστημα των αρχών του Φυσικού δικαίου και, μέσω αυτών πλέον, να διεκδικεί την εθνική αποκατάσταση.

Οι Μεταρρυθμιστές αρθρογράφοι θεωρούσαν ότι η επίλυση των εθνικών θεμάτων μπορούσε να προωθηθεί μέσω της πολιτικής του εκσυγχρονισμού του κράτους. Αυτή η προσπάθειά τους ουσιαστικά αποσκοπούσε στο να τιθασεύσουν το «υπερ-ταξικό» έθνος, το έθνος της αρχαιότητας και της ορθοδοξίας, που εξελισσόταν σε αυτόνομο υποκείμενο δικαίου και να το εντάξουν στο έλλογο αστικό κράτος τους.

Είναι προφανές ότι στον ελληνικό χώρο η έννοια του έθνους δεν μπορούσε να προσδιορισθεί ως η σύνθεση των ατομικών συμφερόντων, γιατί δεν μπορούσε να λειτουργήσει η αντιδιαστολή του ατόμου με το κράτος: Έχουμε έναν υπόδουλο λαό που έπρεπε να ορίσει τον εαυτό του ως έθνος πριν ακόμα υπάρξει ως κράτος, γι' αυτό ήταν αναπόφευκτη η επίκληση της αρχαιότητας και της ορθοδοξίας, στοιχείων που ορίζουν τις

διαφορές με άλλες εθνότητες και έθνη - κράτη. Ήταν η ελληνική κοινωνία που πίεζε την κοινωνική και πολιτική τάξη να συντηρούνται στη βάση της παράδοσης σε σχέση με τις εξελίξεις του νεότερου κόσμου, αφενός, και της ηθικότητας, αφετέρου.

Στο σημείο αυτό η εφημερίδα προσπάθησε να οριοθετήσει την εθνική ιδεολογία με βάση τα αιτήματα του Διαφωτισμού. Ο παράγοντας γλώσσα-αρχαιότητα είναι για την εφημερίδα στοιχείο προσδιοριστικό του ελληνικού έθνους, εφ' όσον είναι σε θέση να λειτουργήσει ως μέσον διαφώτισης των Ελλήνων, αναδεικνύοντας τη στροφή του νεότερου ανθρώπου προς τη φύση και τις πρακτικές εφαρμογές της γνώσης. Στη συνείδηση των Μεταρρυθμιστών η αρχαιότητα εκτιμάται από την ικανότητά της να ανταποκρίνεται στο παρόν του νεότερου κόσμου, στην πράξη.

Παράλληλα διατυπώνουν το αίτημα για μια ορισμένη συμφωνία ανάμεσα στη Θεία Αποκάλυψη και τον Λόγο. Η θρησκεία εκλαμβάνεται ως στοιχείο του εθνισμού, στο βαθμό που είναι σε θέση να λειτουργήσει ως έλλογη πίστη. Η *Πατρίς*, θέτοντας αυτές τις προϋποθέσεις, επεδίωκε να προσδώσει στην έννοια του έθνους, όσο το επέτρεπαν οι δεδομένες ιστορικές συνθήκες, έναν διαφωτιστικό προσανατολισμό, ώστε το έθνος να μην καταστεί εξουσία υπεράνω του «ατόμου» και του οράματος ενός αστικού κράτους, κάτι που θα οδηγούσε σε επικίνδυνες ρομαντικές περιπέτειες.

Η πρώτη σελίδα της «Gazzetta Urbana», αρ. 20, της 30 Μαΐου 1803. Η «Αστική Εφημερίς» ανήκει στη γενεά των εντύπων επίσημης πληροφόρησης που κυκλοφορούσαν στα Επτάνησα από το 1798 έως την καθιέρωση της ελευθεροτυπίας, το 1849 (Αρχειό «Επτανησιακών Φύλλων»).

Το πρώτο φύλλο της επίσημης εφημερίδας του αγγλοϊονίου καθεστώτος «Gazzetta Jonia» (Ιονική Εφημερίς), Κέρκυρα, Σάββατο 2 Ιουλίου 1814 (πηγή: Ντ. Κονόμου, «Επτανησιακός Τύπος 1798-1864...», Αθήνα 1964).

Ο φιλοκυβερνητικός Τύπος

Οι εφημερίδες της συντηρητικής, αγγλόφιλης παράταξης στα Επτάνησα

Της Παναγιώτας Μοσχονά

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος

ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ, από το 1798 που εγκαταστάθηκε από τους Δημοκρατικούς Γάλλους το πρώτο τυπογραφείο στην Κέρκυρα, και έως το 1848 που καθιερώθηκε η ελευθεροτυπία, εκδόθηκαν κυβερνητικές προκηρύξεις, εγκύκλιοι, ανακοινώσεις, διατάγματα και αποφάσεις σε μονόφυλλα, ημίφυλλα και φυλλάδια, εφημερίδες – από το 1802 και μετά – όπως η *Gazzetta Urbana* (Αστική Εφημερίδα), ο *Monitore Settinsulare* (Επτανησιακός Μηνύτωρ) και άλλες, καθώς επίσης και η επίσημη εφημερίδα της κυβέρνησης *Gazzetta Jonia* (Ιονική Εφημερίδα), που άρχισε να εκδίδεται από το 1814, περιοδικά όπως τα *Mercurio Letterario* (Φιλολογικός Ερμής), *Ιόνιος Ανθολογία*, και *Τετραφαρδίνιος Αποθήκη* και τέλος διάφορα συγγράμματα λογοκριμένα.

Μετά την καθιέρωση της ελευθερίας του Τύπου, εκδόθηκαν πολλά και ενδιάφεροντα βιβλία, καθώς και περισσότεροι από 40 τίτλοι εφημερίδων και περιοδικών. Οι επτανησιακές εφημερίδες που εκδόθηκαν από το 1848 ως την Ένωση μπορούν να καταταχθούν σε απλές φιλολογικές και σε ειδησεογραφικές – πολιτικές. Στον πολιτικό Τύπο περιλαμβάνονταν οι παραταξιακές εφημερίδες (φιλοκυβερνητικές ή εφημερίδες της αντιπολίτευσης, στις οποίες ανήκαν οι μεταρρυθμιστικές, ριζοσπαστικές και φιλενωτικές εφημερίδες) και οι φερόμενες ως πολιτικά ανεξάρτητες.

Ο φιλοκυβερνητικός Τύπος

Όπως είναι γνωστό, στην φιλοκυβερνητική παράταξη ανήκαν τα συντηρητικά στοιχεία της Επτανήσου, που είχαν ταυτίσει τα δικά τους συμφέροντα με την ύπαρξη της βρετανικής προστασίας και είχαν α-

ποβεί υποστηρικτές και όργανα του καθεστώτος. Τις απόψεις της πολιτικής παράταξης των φιλοκυβερνητικών που ο επτανησιακός λαός τους χαρακτήριζε με την προσωνυμία «Καταχθόνιοι», εξέφραζαν οι ακόλουθες επτανησιακές εφημερίδες:

Παλαιότερη συντηρητική εφημερίδα υπήρξε ο *Ανεξάρτητος*: *Αλήθεια και Δικαιοσύνη*, που εκδόθηκε στην Κέρκυρα στις 2 Απριλίου 1849 και συνέχισε να εκδίδεται ως τον Φεβρουάριο του 1850. Υπεύθυνος συντάκτης της ήταν ο Α. Δάνδολος και τυπωνόταν στο τυπογραφείο του Νικολαΐδου Φιλαδελφώς, όπως και άλλες κερκυραϊκές εφημερίδες. Η ύλη της, σε τέσσερις δι-στηλες σελίδες, περιείχε πολιτικά

άρθρα και ειδησεογραφία σε ελληνική και ιταλική γλώσσα.

Ακολούθησε η *Επτανήσος*. Εφημερίδα συντηρητική και φιλοκυβερνητική που κυκλοφόρησε στις 28 Ιανουαρίου 1850 στην Κέρκυρα σε γλώσσα ελληνική και ιταλική, με αναγραφόμενο υπεύθυνο συντάκτη τον Αχιλλέα Δελβινιώτη Βαρότση. Ήταν και αυτή τετρασέλιδη, με εβδομαδιαία συχνότητα, αλλά εκδόθηκε μόνο σε τέσσερα φύλλα.

Σημαντική διάδοση είχε η εφημερίδα ο *Φίλος του Λαού* που κυκλοφόρησε στις 21 Μαΐου 1850 και εκδιδόταν ως το 1850, επίσης στην Κέρκυρα, σε γλώσσα ελληνική και ιταλική με αναγραφόμενο υπεύθυνο συντάκτη τον Σπ. Γούλιο και πραγματικό συντάκτη τον Αριστείδη Κιαπίνη.

Τετρασέλιδη, με εβδομαδιαία συχνότητα, τυπωνόταν στο γνωστό τυπογραφείο «Ερμής Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφώς» και εκδόθηκε σε 50 φύλλα. Η ύλη της ήταν φιλοκυβερνητική και αποτελούσε βήμα της παράταξης των Καταχθονίων, με τους οποίους συνεργαζόταν ο Κιαπίνης, γνωστός δημοσιογράφος από την παλαιότερη έκδοση της φιλελεύθερης εφημερίδας, *Το Τιμόνι* (1849).

Η *Παλιγγενεσία*: *Εφημερίς εθνική*. Η εφημερίδα αυτή κυκλοφόρησε την 1 Φεβρουαρίου 1857 στην Κέρκυρα, σε ελληνική γλώσσα, με υπεύθυνο συντάκτη τον Νικόλαο Μαυρογιάννη. Με εβδομαδιαία, και αυτή, συχνότητα, εκδόθηκε σε 45 φύλλα, ως την 17 Ιανουαρίου 1858.

Νέα Εποχή: *Εφημερίς εθνική*: Εκδόθηκε στις 10 Μαρτίου 1858 στην Κέρκυρα, σε ελληνική γλώσσα και με μετάφραση των κυριότερων άρθρων σε μια ευρωπαϊκή γλώσσα, με υπεύθυνο συντάκτη τον Γεράσιμο Μωραΐτη. Είχε εβδομαδιαία συχνότητα και κυκλοφόρησαν 231 φύλλα, ως την 13 Φεβρουαρίου 1862. Τυπωνόταν αρχικά στο τυπογραφείο «Σχερία» και αργότερα σε άλλα. Η ύλη της περιλάμβανε πολιτικά άρθρα και σχόλια, ιστορικά και φιλολογικά θέματα, λογοτεχνικά κείμενα και φυσικά εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις.

Γενικά θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι πολιτικές εφημερίδες συχνά περιλάμβαναν στην ύλη τους φιλολογικά άρθρα, κριτικές, παρουσιάσεις βιβλίων και άλλα θέματα, είχαν δηλαδή διαμορφώσει (όπως και σε όλο τον κόσμο) τη σημερινή περίπου μορφή του Τύπου. Η πολιτική συγκυρία των Ιόνιων Νησιών είχε προσδώσει στον επτανησιακό Τύπο ιδιαίτερη ιστορική σημασία.

Ο ανεξάρτητος πολιτικός Τύπος

Πέρα από τον παραταξιακό Τύπο κυκλοφόρησαν στα Επτάνησα

Συνέχεια στην 16η σελίδα

Το πρώτο φύλλο της συντηρητικής φιλοκυβερνητικής εφημερίδας «Η Επτανήσος», που άρχισε να εκδίδεται στην Κέρκυρα στις 28 Ιανουαρίου 1850 σε γλώσσα ελληνική και ιταλική. Εκδόθηκε μόνο σε τέσσερα φύλλα (αρχείο εφημ. Ε.Α.Ι.Α.).

Το λιμάνι και το φρούριο της Κέρκυρας στις παραμονές της ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα, το Μάιο του 1864 (πηγή: «The Illustrated London News»).

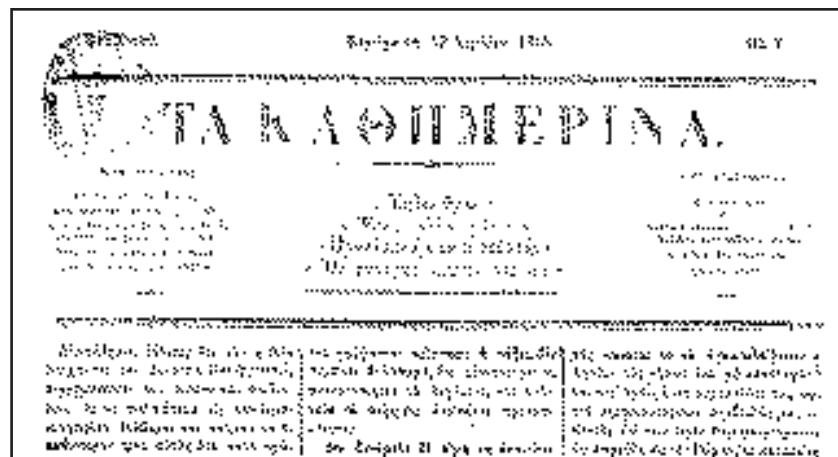
Συνέχεια από την 15η σελίδα

και ορισμένες πολιτικές εφημερίδες που δεν εξέφραζαν τις ιδέες συγκεκριμένων πολιτικών παρατάξεων ή κομμάτων, αλλά διατύπωναν κρίσεις και απόψεις για την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στα νησιά. Τέτοιες εφημερίδες ήταν οι ακόλουθες:

Παμφυλλίς Α / Pamflet primo. Συντηρητικό τεύχος που κυκλοφόρησε στην Κεφαλονιά το 1851 από το τυπογραφείο «Η Σάλπιγξ», με άγνωστα τα στοιχεία του εκδότη του. Με κείμενο στα ελληνικά και ιταλικά σχολίασε τις θέσεις των Ριζοσπαστών και δήλωσε ότι έμελλε να ασχοληθεί και με τις άλλες πολιτικές παρατάξεις στα επόμενα τεύχη, που όμως, απ' όσο είναι γνωστό, δεν εκδόθηκαν ποτέ.

Εφημερίς των Ειδήσεων. Εκδιδόταν στην Κέρκυρα από την 1 Ιανουαρίου του 1855 με εβδομαδιαία συχνότητα και ορισμένες φορές κυκλοφορούσε και «Παράρτημα» της εφημερίδας. Υπεύθυνος συντάκτης ήταν ο Αναστάσιος Πολίτης και στην ύλη της περιλαμβάνονταν πολιτικά άρθρα και ειδήσεις εσωτερικές και εξωτερικές. Κυκλοφόρησε σε λίγα μόνο φύλλα.

Κερκυραϊκή ήταν και η εφημερίδα **Τα Καθημερινά**. Κάτω από τον τίτλο της υπήρχε η φράση «Εθος άλλη φύσις». Δημοσίευε πολιτικά και φιλολογικά άρθρα, καθώς επίσης εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις. Εκδιδόταν από την 21

Ο τίτλος της ανεξάρτητης εφημερίδας της Κέρκυρας, «Τα καθημερινά». Εφημερίδα πολιτικής και φιλολογικής αρθρογραφίας, είχε επίσης εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις. Διέκοψε το Σεπτέμβριο του 1858 (αρχείο εφημ. Ερης Σταυροπούλου).

Ο τίτλος της εφημερίδας «Ο Πέλεκυς», που άρχισε την έκδοσή της τον Απρίλιο του 1850 στην Κεφαλονιά. Εφημερίδα με ανεξάρτητη κατεύθυνση και με ιδιαίτερα αξιόλογες επιφυλλίδες (Εθνική Βιβλιοθήκη).

Μαρτίου 1855 ως την 22 Σεπτεμβρίου 1858, με υπεύθυνο συντάκτη τον Γεώργιο Μοναστηριώτη και τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Σάλπιγξ».

Ο Παρατηρητής: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική. Με σκοπό να βελτιώσει την κοινωνική κατάσταση των Ιονίων Νησιών και να παροτρύνει τα κόμματα για σύμπνοια, κυκλοφόρησε στην Κέρκυρα από τις 4 Ιανουαρίου 1858 και ως τις 24 Δεκεμβρίου 1862 η εβδομαδιαία εφημερίδα **Ο Παρατηρητής**. Με πρώτο υπεύθυνο συντάκτη τον Νικόλαο Μαυρογιάννη τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Η Ιονία» και αργότερα αλλού, δημοσιεύοντας κυρίως φιλολογικά αλλά και πολιτικά άρθρα.

Ο Πέλεκυς: Εφημερίς πολιτική και φιλολογική. Εκδόθηκε τον Απρίλιο του 1850 στην Κεφαλονιά, με υπεύθυνο συντάκτη τον Σπ. Πολυκαλά, από το τυπογραφείο «Η Σάλπιγξ». Σε ορισμένα φύλλα υποστηρίζει τους Μεταρρυθμιστές, χαρακτηρίζεται όμως ιδιαίτερα αξιόλογη για τις επιφυλλίδες της.

Στις εφημερίδες που περιγράφηκαν ως ανεξάρτητες πολιτικές, έχουν καταχωριστεί σπουδαία πολιτικά, ιστορικά και κοινωνικά άρθρα, καθώς και φιλολογικά και λογοτεχνικά έργα Επτανησίων κυρίως, όπως των Σολωμού, Βαλαωρίτη, Βράιλα – Αρμένη, Τυπάλδου – Πρετεντέρη, Ιδρωμένου, Λασκαράτου, κ.ά.

Η εξέγερση της Σκάλας το 1849

Η άγρια καταστολή της αγροτικής επανάστασης από τους Αγγλους και η στάση του Τύπου

Της **Μιράντας Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού**

Αναπλ. καθηγήτριας Διπλωματικής Ιστορίας,
Πάντειο Πανεπιστήμιο

ΟΙ ΔΥΟ ΕΝΟΠΛΕΣ εξεγέρσεις της Κεφαλονιάς το 1848 και το 1849 σημάδεψαν αναμφισβήτητα την ιστορία του αγγλικού προτεκτοράτου στα Ιόνια Νησιά (1815–1864), αφού, εκτός από την αποκαλυπτική σημασία τους, συνδέθηκαν άμεσα με δύο σημαντικά γεγονότα της ίδιας εποχής, καθοριστικά των πολιτικών εξελίξεων: α) την παραχώρηση από την αγγλική κυβέρνηση των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων της ελευθεροτυπίας, του δικαιώματος της Ιονίου Βουλής να καθορίζει τις τακτικές και τις έκτακτες δαπάνες του κράτους και του ελεύθερου εκλογικού δικαιώματος και β) της πρώτης επίσημης εμφάνισης του ριζοσπαστισμού στην Κεφαλονιά που τότε προσέλαβε και την πολιτική του διατύπωση ως «κόμμα αρχών»¹.

Η εξέγερση της 14/26 Σεπτεμβρίου 1848, η επονομαζόμενη «του Σταυρού», εκδηλώθηκε μέσα σε ατμόσφαιρα έξαρσης του εθνικού φρονήματος του λαού, που συστηματικά καλλιεργούσαν και ενίσχυαν με τα εθνικοαπελευθερωτικά και δημοκρατικά τους κηρύγματα οι ριζοσπάστες, οι αγνοί και οι ρομαντικοί εκείνοι πατριώτες και μαχητές διανοούμενοι που υποστήριζαν τη χωρίς όρους ένωση, και με αφορμή τις επαναστάσεις που συγκλόνιζαν τότε την Ευρώπη. Ο πολιτικός χαρακτήρας της σεπτεμβριανής εξέγερσης ήταν προφανής, με την έννοια της απελευθέρωσης των νησιών από τη βρετανική προστασία και την τοπική ολιγαρχία. Αντίθετα, η εξέγερση της Σκάλας ή «αντεπανάσταση», όπως μαρτυρείται από τις πηγές, ήταν μια πιο σύνθετη περίπτωση. Και οι δύο, ωστόσο, εξεγέρσεις είχαν κοινό υπόβαθρο: το ιδιόμορφο και συνυφασμένο με την ξενική κυριαρχία πολιτικόκοινωνικό σύστημα της Επτανήσου, με τα ολιγαρχικά και φεουδαρχικά κατάλοιπα της βενετοκρατίας, όπως οι δεινές αγροληπτικές σχέσεις που επέβαλαν στο πολυπληθές αγροτικό στοιχείο οι μεγάλοι ιδιοκτήτες γης και οι άρχοντες της κληρονομικής αριστοκρατίας. Αυτό το σύστημα της γαιοκτησίας, που πάνω του οικοδομήθηκε η ταξική διάρθρωση της τοπικής κοινωνίας, συντηρούσε την εχθροπάθεια ανάμεσα στους ακτήμονες αγρότες και τους μικροϊδιοκτήτες με τους ευγενείς, αφού κατέληγε στην εξουθενωτική εκμετάλλευση –πολιτική, κοινωνική και οικονομική– των πρώτων από τους δεύτερους. Στην Κεφαλονιά ειδικότερα, οι μόνιμα προβληματικές σχέσεις των *signori-coloni* επιδεινώθηκαν από την οικονομική κρίση της δεκαετίας, του 1840, που κορυφώθηκε το 1848–49 με την κάθετη

Σε μια θεαματική επίδειξη δυνάμεως που αποσκοπούσε στην ψυχολογική εξουθένωση των Κεφαλονιτών, η μοίρα του βρετανικού στόλου που ναυλοχούσε στη Μάλτα, έφτασε στις 10 Σεπτεμβρίου του 1849 στο Αργοστόλι, με μια ενδιάμεση στάση στην Κέρκυρα. Επάνω, σχέδιο Αγγλου σκιτσογράφου της εποχής: η στιγμή της αναχώρησης από την Κέρκυρα της ναυαρχίδας «The Howe», με τον ναύαρχο W. Parker, με κατεύθυνση την Κεφαλονιά (πηγή: «The Illustrated London News»).

πτώση των τιμών των εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων. Η αδυναμία των αγροληπτών χωρικών και των μικροϊδιοκτητών να εξοφλήσουν τα χρέη τους στους πιστωτές τους, γαιοκτήμονες και εμπόρους, οδήγησε σε κοινωνική και πολιτική ένταση. Τοκογλυφικές καταχρήσεις κατέληγαν σε πλειστηριασμό περιουσιακών στοιχείων, προσωπική κράτηση και στέρησης, ενώ το βάρος της φορολογίας εξουθένωνε την αγροτική τάξη. Οι οικονομικές αυτές συνθήκες ευνοούσαν τη δυσαρέσκεια και την αγανάκτηση κατά της αγγλικής Προστασίας και των αρχόντων, που ήταν συνυφασμένοι για την οικονομική υποανάπτυξη της Κεφαλονιάς και υπέθαλπαν τις λαϊκές συγκρούσεις.

«Καταχθόνιοι»

Τη λαϊκή εχθρότητα ωστόσο ενέτειναν και επέκτειναν και στις άλλες κοινωνικές τάξεις οι πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στα Επτάνησα. Η επί 33 χρόνια συνεχής άρνηση των αγγλικών κυβερνήσεων να ικανοποιήσουν τις δίκαιες, σύμφωνα και με τα αιτήματα των καιρών, απαιτήσεις των Επτανήσιων για μια φιλελεύθερη μεταρρύθμιση του Συντάγματος του 1817, το οποίο ήταν «αρκούντως δεσποτικών ώστε και αυτόν τον Metternich να ευχαριστήσει»², είχε προκαλέσει τη

δυσαρέσκεια και την πικρή κριτική των φιλελεύθερων πολιτών, που είχαν γαλουχηθεί με τις αρχές και τα διδάγματα της Γαλλικής επανάστασης του 1789. Ο αρμοστής Seaton (1843–1849), ενστερνιζόμενος το πνεύμα της εποχής, εισηγήθηκε και πέτυχε από την κυβέρνησή του λίγο πριν λήξει η θητεία του, την παραχώρηση των μεταρρυθμίσεων με την πεποίθηση ότι θα απομάκρυναν τον κίνδυνο ταραχών και θα ενίσχυαν το βρετανικό γόητρο στα Ιόνια Νησιά. Η εξαγγελία τους, όμως, θορύβησε την παράταξη εκείνων που αντιπροσώπευαν την κοινωνική συντήρηση και τα συμφέροντα της ολιγαρχίας³, την αγγλοϊόνια υπαλληλία και όσους από το αρχοντολόγιο αποδέχονταν το καθεστώς της προστασίας, γαιοκτήμονες και μεγαλεμπόρους, οι οποίοι έβλεπαν τα συμφέροντά τους να κινδυνεύουν άμεσα. Αυτούς που ο λαός αποκαλούσε «καταχθόνιους», «Καμαρίλα», «περούκες και κοτσίδα» και τους θεωρούσε αντεθνικούς, αφού μάχονταν την ένωση με την Ελλάδα. Η παράταξη αυτή μισούσε τους ριζοσπάστες και θα προσπαθούσε να τους ενοποιήσει ως άφρονες και ανατρεπτικούς της τάξεως...

Ο νέος αρμοστής sir Henry George Ward (1849–1858), γνωστός φιλελεύθερος (Whig) και μέλος της Βουλής των Κοινοτήτων, όταν διαδέχθηκε τον στρατηγό Seaton, τον

Μάιο του 1849, αποφάσισε να εγκαινιάσει τη θητεία του με μια συμφιλίωτική χειρονομία. Αμνήστευσε τους κρατούμενους για την εξέγερση του 1848 και απελευθέρωσε από την εξορία τον Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και τον Γεράσιμο Λειβαδά, που είχαν εξορισθεί από τον προκάτοχό του τον Μάρτιο, για την πολιτική επιρροή που ασκούσαν στο λαό. Η ενέργειά του αυτή ανησύχησε τους «καταχθόνιους», οι οποίοι επωφελούμενοι από τον εθνικό ενθουσιασμό που είχε διεγείρει ο ελεύθερος πια Τύπος από τις αρχές του 1849, ειδικότερα οι εφημερίδες των δύο κορυφαίων ριζοσπαστών, ο «Φιλελεύθερος» και η «Αναγέννησις», άρχισαν να ενσπεύρουν φόβους στους εμπόρους και στις στρατιωτικές αρχές ότι νέες εξεγέρσεις απειλούσαν την τάξη του τόπου, να εξαπτούν τα πάθη και τις φατριαστικές διενέξεις, ώστε να παραστήσουν τον επανησιακό λαό ανίκανο να δεχθεί πολιτικές ελευθερίες.

Μεγάλη αναστάτωση επικρατούσε στο Αργοστόλι, ιδιαίτερα στις περιοχές Ομαλών, Λιβαθώς, Ελιού και Σκάλας, στο Ν.Α. τμήμα του νησιού, μετά τη δολοφονία του Αγγλου δασονόμου, πρώην λοχαγού, Parker στον Αίνο, στις 8 Μαΐου 1849. Η τοπική αστυνομία είχε επιστημάνει από καιρό τις ύποπτες κινήσεις του ιερέα Γρηγ. Ζαπάντη Νοδάρου ή πα-

Συνέχεια στην 18η σελίδα

Συνέχεια από την 17η σελίδα

πα-ληστή, στη Σκάλα, και του Θεοδ. Βλάχου στα Τρωϊανάτα, οι οποίοι σκότωσε τον Parker σε ενέδρα, γιατί η παρουσία του θα δυσκόλευε τα σχέδιά του. Τους επόμενους μήνες η προετοιμασία του κινήματος στη Σκάλα ήταν κοινό μυστικό. Την απομακρυσμένη και φτωχή εκείνη περιοχή, όπου η κατάσταση ήταν έκρυθμη από τις αδικίες των γαιοκτημόνων, είχαν επιλέξει τα όργανα των κυβερνητικών για την εκδήλωση της εξέγερσης. Αλλά ενώ ο καταδικαστικός ζήλος της αστυνομίας είχε συγκεντρωθεί στο διάστημα αυτό κατά των ριζοσπαστών στις πόλεις, οι αρχηγοί του κινήματος, Βλάχος, Μπομποτής και παπα-Νοδάρης κυκλοφορούσαν ελεύθεροι στα χωριά, απολαμβάνοντας την εμπιστοσύνη των χωρικών ως αγωνιστές για τις λαϊκές και εθνικές ελευθερίες! Ο Βλάχος υποκινούσε τους χωρικούς της Σκάλας σε εξέγερση, υποδαυλίζοντας παλιά μίσση και πάθη αντεκδικήσεως κατά των διαφόρων αρχόντων. Φυγοδικούσε μάλιστα εκούσια, γιατί είχε συμμετάσχει στην εξέγερση του Σταυρού, χωρίς όμως να εκκρεμεί εναντίον του καταδικαστική απόφαση. Η φυγοδικία του και οι ενέργειές του τον έκαναν αποδεκτό στη λαϊκή συνείδηση ως «δικό της». Το αποτέλεσμα ήταν να μην τον καταδίδει κανείς στις αρχές παρά το ότι ήταν επικηρυγμένος επ' αμοιβή ως κυριότερος ύποπτος για τη δολοφονία του Parker. Τα άτομα αυτά δεν είχαν σχέση με το ριζοσπαστικό κίνημα και τους ηγέτες του. Η ηθική υπόσταση του Βλάχου και του Μπομποτή, όπως την περιγράφει ο σύγχρονος με τα γεγονότα της εποχής Σπυρ. Μαλάκης, είναι ενδεικτική για το ρόλο που επιτέλεσαν να εκτελέσουν: «...οι δύο ούτοι εχρειάσθησαν προς εκτέλεσιν των καταχθονίων και σατανικών σχεδίων της καμαρίλλας, εζητήθησαν, ευρέθησαν πρόθυμοι να εκτελέσωσιν αφιλοκερδώς τας κοινωνικάς αφαιμάξεις κατ' αρέσκειαν της αιμοδιψώσης Καμαρίλλας». Και τον Αναστ. Λαμπρινάτο, τον επονομαζόμενο Μπομποτή από τα Φαρακλάτα, που ήταν κρεοπώλης στο Αργοστόλι, τον χαρακτήριζε «αμαθή, γυμνό πάσης αρετής, πλήρη κακιών, αγοραίον την συμπεριφοράν, κούφον και πτωχολαζόνα»⁴.

Η έναρξη της εξέγερσης

Στις 15/27 Αυγούστου 1849, η ενίσχυση που έστειλε η αστυνομία από το Αργοστόλι στη Σκάλα, δέχθηκε αιφνιδιαστική επίθεση από οπλισμένους χωρικούς, με θύμα έναν χωροφύλακα και με έναν τραυματία. Αυτή ήταν η έναρξη της εξέγερσης. Την επομένη, 16/28 Αυγούστου, μεγάλη αναστάτωση επικρατούσε στις περιοχές Σκάλα, Βάλτες, Κορωνοί, Ελιό και Αράκλι. Η επικοινωνία με το Αργοστόλι διακόπηκε, οι χωροφύλακες που στάθμευαν στη Σκάλα εκδιώχθηκαν και οι εκθέσεις τους κατακρατήθηκαν από τους επαναστάτες. Οι χωρικοί τράπηκαν σε βιαιοπραγίες εναντίον των γαιοκτημόνων που ήταν γνω-

Αγώνας κρίκετ υπό τη σκιά του φρουρίου της Κέρκυρας, στη διάρκεια της αγγλοκρατίας, στα μέσα του περασμένου αιώνα (πηγή: «The Illustrated London News»).

στοί συνεργάτες της Προστασίας. Ο Βλάχος και ο Μπομποτής τέθηκαν επικεφαλής των στασιαστών στα Μαυράτα και από εκεί κατευθύνθηκαν στο Ρατζακλή της Σκάλας όπου οι κάτοικοι πυρπόλησαν το σπίτι του ιππότη Ν. Μεταξά-Τζανάτου.

Ανάμεσά τους πρωτοστατούσε ο παπα-Νοδάρης. Τον Μεταξά, που προσπάθησε να γλιτώσει από το σπίτι του που καίγεται, σκότωσε ο Γεράσιμος Ζαπάντης και άλλοι από την ίδια οικογένεια, οι οποίοι τον εχθρεύονταν για περιουσιακές διαφορές και επειδή αρνήθηκε να τους παραδώσει τα χρεωστικά ομόλογα που κατείχε⁵. Τις επόμενες μέρες, ο αριθμός των επαναστατών αυξήθηκε στους 300 έως 400, γιατί πολλοί συνέρρεαν από τα γύρω χωριά ακόμα και από τα Φαρακλάτα, αλλά ο κύριος όγκος τους προήλθε από την μεσημβρινή πλευρά του νησιού, τη λεγόμενη «Ξώμερο». Αρχικά ο σκοπός των συγκεντρωμένων χωρικών ήταν να εισβάλουν στο Αργοστόλι, αλλά το συναίσθημα της πρόσκαιρης παντοδυναμίας που τους δημιουργούσε ο μεγάλος αριθμός τους τους έστρεψε σε βιαιότητες κατά των αρχόντων για να εκδικηθούν τα προσωπικά τους πάθη. Έτσι, από τις 16/28 έως τις 19/31 Αυγούστου έκαψαν επτά σπίτια ιδιοκτητών στις περιοχές Σκάλα, Βάλτες, Ελιό, Κατελιό και Αράκλι και επιδόθηκαν σε ληστρικές πράξεις κατά των signori από τους οποίους άρπαξαν τα ομόλογα που τους δέσμευαν, κραυγάζοντας ότι «δεν έχουν τίποτα εναντίον της κυβερνήσεως, αλλά μόνον κατά των αρχόντων, αυτών των σκυλιών που ήθελαν να μας εξοντώσουν με τα ενέχυρα και τις εγγυήσεις...». Στις 19/31 Αυγούστου, το άτακτο σώμα των χωρικών ξεκίνησε για το Αργοστόλι με επικεφαλής τους Βλάχο, Μπομποτή και παπα-Νοδάρη, ενώ ο

ιερέας Ευστ. Ζαπάντης προπορευόταν με την ελληνική σημαία και τον σταυρό. Περνώντας από τα διάφορα χωριά εξανάγκαζαν πολλούς να τους ακολουθήσουν, με απειλές, αλλά σε πολλές περιπτώσεις συνάντησαν τη σταθερή άρνηση των χωρικών να τους ακολουθήσουν. Την ίδια μέρα κι ενώ το ατμόπλοιο «Ιονία» έφθασε στο Κατελιό από την Κέρκυρα, οι επαναστάτες είχαν προχωρήσει στους Ατζουπάδες. Στις πόλεις επικρατούσε πανικός και πολλοί από τους κατοίκους κατέφυγαν στα πλοία ή περιπλανήθηκαν στα δάση φοβούμενοι τα χειρότερα.

Μέσα στο χάος που επικρατούσε στο νησί, οι εκπρόσωποι των Καταχθονίων έσπευσαν να συντάξουν μυστικά αναφορά προς την κεντρική κυβέρνηση, στην οποία ερμήνευαν τα επεισόδια ως αποτέλεσμα του ελεύθερου Τύπου, που υπέθαλψε τη λαϊκή δυσάρεσκεια και την ανυποταξία, και υποδείκνυαν ως αυτουργούς τους ριζοσπάστες, ιδιαίτερα τον Ι. Μομφεράτο, συνδέοντάς τους με τους φυγόδικους της σεπτεμβριανής εξέγερσης του 1848. Διαφορετική αντίληψη είχαν βέβαια οι φιλελεύθεροι πολίτες, που γνώριζαν ότι οι φανεροί αρχηγοί της «αντεπανάστασης» ήταν τα όργανα που επέλεξε η Καμαρίλα για να εκτελέσουν τα σχέδιά της. Και η εφημερίδα της Κέρκυρας *Πατρίς*, εκφράζοντας εύγλωττα την ανησυχία της για την ευκαιρία που πρόσφεραν τώρα τα συμβάντα της Κεφαλονιάς στους συντηρητικούς ώστε να πολεμήσουν τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, παρατηρούσε γι' αυτούς ότι «... ποτέ δεν παρέλειψαν να ωφεληθούν από αυτές τις αταξίες, προς βλάβην της ελευθερίας και των μεταρρυθμίσεων...» και επισήμαινε «την θηριώδη χαράν με την οποίαν υπεδέχθησαν ορισμένοι την είδησιν του ανοήτου

κινήματος. Ηδη παροξυσμένοι κατά του Τύπου και των φίλων της πρόδου, διέρρηξαν τα ιμάτιά των κατά των εφημερίδων και των υποστηρικτών τους» (αρ. 35, 10-9-49).

Επίδειξη πυγμής

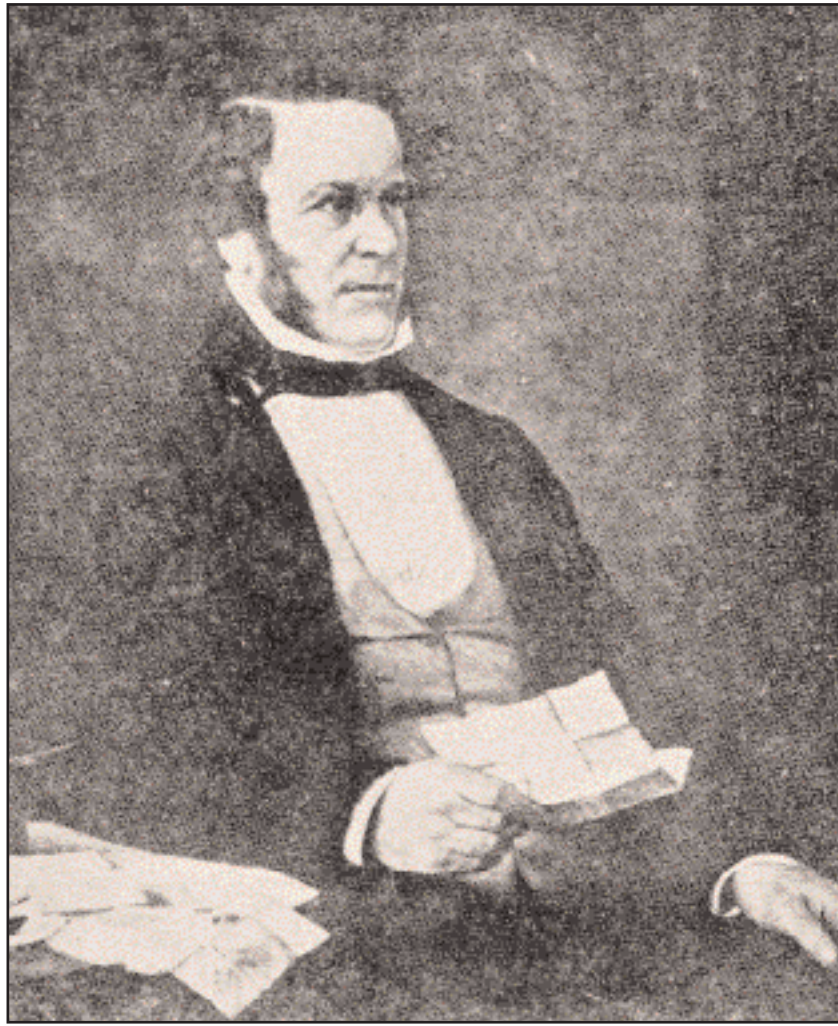
Ο αρμοστής Ward, επηρεασμένος από τις εκκλήσεις που έφθασαν από την Κεφαλονιά και τις απόψεις της αγγλοϊόνιας Καμαρίλας στην Κέρκυρα, υιοθέτησε αβασάνιστα την εκδοχή ότι υπήρχε άμεσος κίνδυνος η εξέγερση να απλωθεί σε ολόκληρο το νησί και ότι οι επαναστάτες συνδέονταν με μυστικές εταιρείες και ριζοσπάστες δημοσιογράφους, για την ηθική αυτοουργία των οποίων στον ξεσηκωμό των χωρικών, δεν έδειχνε να αμφιβάλει. Και αποφάσισε να επιδείξει... πυγμή και αποφασιστικότητα στη καταστολή της εξέγερσης, οδηγούμενος σε ένα φαύλο κύκλο αυτοδυσφήμισης και στιγματισμού του βρετανικού ονόματος, που δεν μπορούσε να έχει προβλέψει. Χωρίς να είναι σε θέση να εκτιμήσει αντικειμενικά το μέγεθος και τη σημασία του κινήματος και παραλείποντας επιδεικτικά να συμβουλευθεί την Ιόνιο Γερουσία και τους νομικούς συμβούλους του κράτους, ο πρώην βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων, Ward, αντίθετα από τον προκάτοχό του, κήρυξε τον στρατιωτικό νόμο στις επαναστατημένες περιοχές στις 31 Αυγούστου 1849 και παραχώρησε εκτεταμένες αρμοδιότητες στην πολιτική και στρατιωτική αρχή του νησιού. Από την ημέρα εκείνη και για τους επόμενους δύο μήνες, η Κεφαλονιά θα ζούσε μια αμείλικτη πολιορκία και ένα αιματηρό δράμα πρωτοφανές στα χρονικά του προτεκτοράτου.

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις των Αγγλων άρχισαν το απόγευμα της 31ης Αυγούστου, όταν οι 150 άν-

δρες του 36ου Συντάγματος που αποβίβασε το ατμόπλοιο «Ιονία» κατέλαβαν τη Σκάλα και άρχισαν να καταδιώκουν τους στασιαστές. Οι χωρικοί, εκμεταλλευόμενοι τη δύσβατη και άγνωστη για τους Αγγλους τοποθεσία, οχυρώθηκαν στα γύρω υψώματα και από εκεί πυροβολούσαν επί τρεισήμισι ώρες κατά των στρατιωτών, μέχρι τις 7.30 μ.μ. Την ίδια μέρα, 200 χωρικοί επιτέθηκαν κατά των Αγγλων, στο μοναστήρι στα Σίσια, αλλά διασκορπίστηκαν από τους ακροβολιστές. Οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν τις επόμενες μέρες στους Ατζουπάδες, όπου 9 επαναστάτες αιχμαλωτίστηκαν, οπότε υποχώρησαν στις περιοχές Εικοσιμία και Λιβαθώς, με σημαντικά μειωμένο τον αριθμό τους.

Σύντομα απόμειναν μόνο 45, οι οποίοι άρχισαν να περιπλανώνται μεταξύ Πυργί και Αγ. Γερασίμου. Στις 5 Σεπτεμβρίου, ο Βλάχος, ο παπα-Νοδάρος, ο Μπομποτής και μερικοί από τους οπαδούς τους κατέφυγαν στον Αίνο και από εκεί στο Ληξούρι. Είχαν απομείνει 4. Και από αυτούς ο Μπομποτής και ο παπα-Νοδάρος, όταν πληροφορήθηκαν ότι υπήρχε δυνατότητα να συγχωρευθούν από τη διοίκηση εάν παραδίδονταν και αποκάλυπταν τα ονόματα των υποκινητών τους, αποφάσισαν να παραδοθούν. Πράγματι, ο Μπομποτής παραδόθηκε στη Θηνέα, στις 29 Σεπτεμβρίου, αλλά ο παπα-Νοδάρος δραπέτευσε.

Ο αρμοστής αφίχθηκε στο Αργοστόλι στις 2 Σεπτεμβρίου, όπου διαπιστώθηκε ότι ο πανικός των κατοίκων ήταν υπερβολικός και οι πληροφορίες για συνδυασμένη επίθεση χωρικών-πολιτών ανυπόστατες. Παρ' όλα αυτά και ενώ η αντίσταση κατά των στρατιωτών σταμάτησε από τις 5 Σεπτεμβρίου, ο Ward γενίκευσε τον στρατιωτικό νόμο σε ολόκληρο το νησί, εκτός από το Αργοστόλι και τη Λιβαθώ, την Πύλαρο και την Ερισσο. Διέταξε επίσης τον θαλάσσιο αποκλεισμό της Κεφαλονιάς και επέβαλε την «κωλυσιπλοΐαν», κατά την έκφραση της εποχής. Τα πλοία μεταφέρθηκαν όλα στο λιμάνι του Αργοστολίου ή βυθίστηκαν. Θέλοντας να συμμετάσχει προσωπικά στην καταδίωξη του Βλάχου, ο Ward, με τη συνοδεία στρατιωτικού αποσπάσματος και χωροφυλάκων, επισκέφθηκε τα Τρωϊανάτα στις 3 Σεπτεμβρίου. Εκεί, ο προεστώς του χωριού και δύο χωρικοί εκτελέστηκαν εν ψυχρώ από τους στρατιώτες. «*Το φρικτόν και αξιοθρήνητον συμβάν*», περιέγραψε στο 20ό φύλλο της *Αναγέννησης* ο Ιωσήφ Μομφερράτος, που δεν δίστασε να καταγγείλει ευθέως τον αρμοστή ότι αυτός διέταξε την εκτέλεση των τριών φιλήσυχων Τρωϊάνων για παραδειγματισμό και τρομοκρατία των κατοίκων. Να πώς περιγράφει ο κορυφαίος ριζοσπάστης τα κατασταλτικά μέτρα της κυβέρνησης, μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας του: «*...Βασανιστήρια και κακοποιήσεις παντός είδους, ποιναι βάρβαροι και απάνθρωποι, των οποίων παραδείγματα δεν απαντώνται ειμή εις τους πλέον κατατυρανουμένους λαούς και εις τας πλέον βαρβάρους εποχάς, καθώς ξυλισμοί, μαστιγώσεις, κατεδα-*

Ο ύπατος αρμοστής της Επτανήσου Χένρι Τζορτζ Ουάρντ (1849-1855), διάδοχος του Σήτον στην αρμοστία, αποδείχθηκε αντιδραστικότερος του συντηρητικού αλλά σώφρονος προκατόχου του. Συνέδεσε το όνομά του με την αιματηρή όσο και αναίτια βίαιη καταστολή της εξέγερσης της Σκάλας, στην Κεφαλονιά, τον Αύγουστο του 1849 (πηγή: Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, «Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας...», Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 1980).

φίσεις οικιών και απαγχονίσεις, όλα ταύτα είναι ήδη εις πλήρην ενέργειαν εκ μέρους της εν ισχύι στρατοκρατίας εις Σκάλαν και εις τα εκεί πλησιόχωρα μέρη χάρις εις την πολυθρύλλητον φιλελευθερίαν του κ. Ουόρδου. Φρίττει τις αναλογιζόμενος την εις τοιαύτην εποχήν εξάσκησιν τοιούτων φρικτών και απανθρώπων μέτρων, τα οποία πάσα αρχήν δικαιοσύνης, πάντα θεϊόν και ανθρώπινον νόμον εξυβρίζουσι και καταπατούσιν».

Στρατοδικεία

Παράλληλα με τα μέτρα αυτά συστήθηκαν δύο στρατοδικεία, στη Σκάλα και στα Σίσια, αποτελούμενα αποκλειστικά από Αγγλους αξιωματικούς και έναν διερμηνέα. Ο Ward δικαιολογήθηκε αργότερα ότι επέβαλε τον στρατιωτικό νόμο και συνέστησε τα στρατοδικεία για να εξαναγκάσει τους κατοίκους να παραδώσουν τον Βλάχο και τον παπα-Νοδάρο και ότι οι άμεσα εκτελούμενες ποινές αποσκοπούσαν στη συντόμευση της κατασταλτικής διαδικασίας!

Σύμφωνα με τις επίσημες πηγές, από τις 31 Αυγούστου έως τις 27 Οκτωβρίου 1849, 23 άτομα εκτελέστηκαν⁶, 12 μαστιγώθηκαν με απόφαση στρατοδικείου, 7 απαλλάχθηκαν, 34 φυλακίστηκαν και περίπου 75 μαστιγώθηκαν μετά συνοπτική δίκη. Ξαν να μην έφθαναν όλα αυτά, στις 10 Σεπτεμβρίου έφθασε στο Αργοστόλι η μοίρα του βρετανικού

σμού, ο Ward απάντησε: «*Εγώ δεν θέλω παύσει την κωλυσιπλοΐαν – δεν θέλω ελαφρώσει το βάρος του στρατιωτικού νόμου – δεν δύναμαι να επαναφέρω την βιομηχανίαν επί των φυσικών αυτής πόρων, έως ότου ο Θεόδωρος Βλάχος και ο ιερείς ληστής δεν παραδοθώσιν*»⁸.

Τα δεινά της Κεφαλονιάς συνεχίστηκαν μέχρι τη σύλληψη του παπα-Νοδάρου στο Ληξούρι, απ' όπου μεταφέρθηκε στις φυλακές του Αργοστολίου στις 13 Οκτωβρίου 1849. Την επόμενη μέρα, οι κάτοικοι του χωριού Δαυγάτα συνέλαβαν τον Βλάχο, ο οποίος είχε καταφύγει στο χωριό τους. Και οι δύο απαγχονίστηκαν στις 19 Οκτωβρίου στο Ληξούρι.

Στο μεταξύ άρθηκε ο θαλάσσιος αποκλεισμός στις 14 Οκτωβρίου και στις 15 ο στρατιωτικός νόμος, εκτός από την περιοχή του Ληξουρίου, επειδή οι κάτοικοί της είχαν προσφέρει καταφύγιο στον Βλάχο για τρεις εβδομάδες. Τις εφιαλτικές εκείνες ώρες περίπου 500 signori των πόλεων Αργοστολίου, Ληξουρίου και Λιβαθώς απηύθυναν ευχαριστήρια αναφορά προς τον αρμοστή Ward για τα δραστήρια και συνετά μέτρα με τα οποία κατέστειλε τη στάση. Παρόμοιες αναφορές του απέστειλαν ο έπαρχος και ο μητροπολίτης Κεφαλληνίας και αργότερα η Ιόνιος Βουλή και η Γερουσία, από την οποία παρασημοφορήθηκε με τον μεγαλόσταυρο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου κατόπιν βασιλικής εντολής.

Αντίθετα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, ο Τόρι στρατηγός λόρδος Seaton αποδείχθηκε πιο φιλελεύθερος και μετριοπαθής από τον φιλελεύθερο βουλευτή του κυβερνώντος κόμματος των Whigs στην Αγγλία, Ward, ο οποίος παρομοιάστηκε με τον Αυστριακό στρατάρχη Haynau στην Ουγγαρία, για την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης της Σκάλας. Είχε, όμως, την επιδοκιμασία της κυβέρνησής του. «*Τίποτα από αυτά δεν θα είχε συμβεί*», ανέφερε ο πρωθυπουργός Russell στην πριγκίπισσα Lieven, σύζυγο διπλωμάτη, «*εάν δεν είχαμε έναν Τόρι για αρμοστή. Αλλά τώρα έχουμε εκεί κάποιον κ. Ward, έναν καλό Ουίγο (a good Whig), ο οποίος θα χειρισθεί διαφορετικά την υπόθεση. Θα τους κρεμάσει (he'll hang them) ώστε αυτό να μην επαναληφθεί πια*»⁹. Ο αρμοστής, όμως, έμεινε στη λαϊκή μνήμη για πολλές γενιές ως ο «αιμοχαρής Ουάρδος».

Στις 16 και στις 17 Οκτωβρίου 1849, τα βρετανικά στρατεύματα επέστρεψαν στις βάσεις τους στην Κέρκυρα, στην Ιθάκη και στη Ζάκυνθο. Η ησυχία που επικράτησε στην Κεφαλονιά ήταν η σιγή της γενικής κατάθλιψης και του τρόπου. Τα καταθλιπτικά μέτρα της διοίκησης προκάλεσαν οδυνηρή εντύπωση, όχι μόνον στην επανησιακή και στην ελληνική κοινή γνώμη, αλλά προκάλεσαν αντιδράσεις και στην Αγγλία από την πλευρά της αντιπολίτευσης. Μίσος και απέχθεια ήταν τα αισθήματα των Κεφαλλήνων κατά της Προστασίας και τα αισθήματα αυτά ενίσχυε η θλιβερή εικόνα των θυμάτων που συντηρούσαν ζωντανή την

Συνέχεια στην 20η σελίδα

Συνέχεια από την 19η σελίδα

ανάμνηση εκείνων των ημερών για μήνες και χρόνια.

Η αντίδραση του επανησιακού Τύπου ήταν άμεση και εκφράστηκε με επιθετική κριτική κατά του αρμοστή και της αγγλοϊόνιας Καμαρίλας, την οποία οι εφημερίδες *Φιλελεύθερος* (αρ. 4, 20–8–49), *Πατρίς* της Κέρκυρας (αρ. 34, 2–9–49, αρ. 35 και 37) και *Μέλλον* της Ζακύνθου (αρ. 34, 38, 43) κατήγγειλαν αποκάλυπτα ως υπεύθυνη για την πρόκληση της στάσης και τα μαρτύρια των Κεφαλλήνων «Δεν υπάρχει λοιπόν ούτε φρόνησις, ούτε λόγος εις τας συμβουλὰς εκείνων, οι οποίοι σε παρεκίνησαν να επιφέρης βαρείαν πληγήν κατά της ελευθεροτυπίας;» έθετε εύγλωττα το ερώτημα στον αρμοστή η *Πατρίς* (αρ. 35, 10–9–49), ενώ ο *Φιλελεύθερος* (αρ. 35) του Ηλ. Ζερβού Ιακωβάτου, προτρέποντας το λαό να απέχει από τους καταχθόνιους και ραδιούργους, σημείωνε: «Οι αποτρόπαιοι και συγγεροί εκείνοι άνθρωποι ηπάτησαν κατά τον Αύγουστον 1849 τον αγνόν και αθών λαόν...». Η *Αναγέννησις* (αρ. 21) σε κύριο άρθρο μαρτυρούσε ότι τη στάση της Σκάλας «οι εχθροί της πατρίδος δολίως προεκάλεσαν» και ο *Χωρικός* (αρ. 24) χαρακτήριζε την εξέγερση ως «αθλία και υποκινήθεισα». Με παρηγοσία ο Ιωσήφ Μομφερράτος στηλίτευσε την εξουσία για την παράνομη κήρυξη του στρατιωτικού νόμου στην Κεφαλονιά, για την επέκτασή του σε περιοχές που δεν είχαν επαναστατήσει και την παράτασή του μετά την παύση της στάσης: «Και επί τούτου..., παρατηρούμεν ότι ουδείς νόμος του κράτους καθιερώνει τον στρατιωτικόν νόμον. Το υπό του τερατώδους συντάγματος επιτραπέν εις τον αρμοστήν φρικώδες δικαίωμα της υψηλής αστυνομίας έπαυσε νομίμως μετά την δημοσίευσιν των κωδικών· το δε περί εξασφάλισης της ησυχίας καθήκον άλλο δεν υποθέτει ειμή την άμεσον παραδοχήν εξασφαλιστικών εν γένει μέτρων [...], εν περιπτώσει δε συλλήψεως υποτιθεμένων ενόχων, την άμεσον παραπομπήν αυτών εις τα τακτικά και υπό του νόμου ορισμένα δικαστήρια...» (αρ. 20). Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας του, ο Μομφερράτος, εξετάζοντας γιατί η κυβέρνηση κατέφυγε σε έκτακτα και βίαια μέτρα και σε συστάσεις και προειδοποιήσεις, παρατηρεί: «Αλλά τούτο δεν ηδύνατο να είναι αρεστόν εις εξουσίαν, ήτις από πάσαν τοιαύτην περίστασιν σπεύδει πάντοτε προθύμως να ωφελήται, όχι βέβαια προς απλήν αποκατάστασιν και διατήρησιν της τάξεως, αλλά προς ενοχοποίησιν παντός εθνικού και γενναίου φρονήματος, προς καταπίεσιν πάσης ελευθερίας και δέσμευσιν των εθνικών ημών και απαργράπτων δικαιωμάτων». Και η *Πατρίς* (αρ. 42) συνιστούσε στην Ιόνιο Βουλή να ασχοληθεί με το ζήτημα της υψηλής αστυνομίας, για να πληροφορηθεί το κοινό «εάν ο νόμος υποχρεώνει τους πάντας, εκτός του Αρμοστού, και εάν ο υπάλληλος αυτός, ο ήδη απορροφήσας τας άλλας αρχάς, δύναται επί προφάσει κινδύνου, να σφετερισθῆ ανωτάτην δικτατορίαν και δι' αυτής να φυλακίζη και να εξορίζη τους πολίτας». Το *Μέλλον* (αρ. 38) κατέκρινε την εγκαθι-

Ο φιλελεύθερος Άγγλος πολιτικός W.E. Gladstone (Γλάδστον). Ως έκτακτος απεσταλμένος της Βρετανίας στα Επτάνησα, το 1858, δέκα χρόνια μετά τα γεγονότα της Σκάλας, συνέταξε υπόμνημα με το οποίο επιβεβαίωσε τις καταχρήσεις της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας του αρμοστή H.G. Ward και αποκαθιστούσε τους αδικώς διωχθέντες Ριζοσπάστες (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα).

Έκτακτο φύλλο της αγγλοϊόνιας κυβερνητικής εφημερίδας, της 12ης Οκτωβρίου 1849. Αναφέρεται στα γεγονότα της Σκάλας και εμφανίζεται να εμπλέκει στην εξέγερση των χωρικών Έλληνες πράκτορες... (αρχείο εφημ. Ε.Λ.Ι.Α.).

δρουση των στρατοδικείων, τα οποία δεν υπάγονταν στους νόμους του Ιονίου Κράτους αλλά στη στρατιωτική νομοθεσία της προστάτιδας Δύναμης, επισημαινοντας την αδυναμία να εξακριβωθεί η αλήθεια από ανθρώπους ξένης γλώσσας, θρησκείας και εθίμων.

Εξορίες

Το 20ό φύλλο της *Αναγέννησης*, το οποίο ο επίσημος βιογράφος του Μομφερράτου, Παν. Πανάς, χαρακτηρίζει ως «καύχημα της επανησιακής δημοσιογραφίας και τρανστάτην απόδειξιν της προς την πατρίδα και το καθήκον αφοσίωσης του Μομφερράτου», στάθηκε η αφορμή για να εξορισθεί ο φλογερός πατριώτης στο ξερονήσι των Οθωνών στις 30 Σεπτεμβρίου 1849. Λίγες μέρες νωρίτερα ο συμμάρτυράς του Ηλ. Ζερβός Ιακωβάτος είχε εξορισθεί στα Κύθηρα για το 4ο φύλλο του *Φιλελεύθερου*. Οι δύο κορυφαίοι ηγέτες του ριζοσπαστισμού εκτοπίστηκαν, όχι γιατί κρίθηκαν ένοχοι σχετικά με τα γεγονότα της Σκάλας, αλλά επειδή τόλμησαν ενόσω διαρκούσε ο

στρατιωτικός νόμος να αποκαλύψουν και να στηλιτεύσουν τις καταχρήσεις της εξουσίας. Ας προστεθεί εδώ ότι το φύλλο αρ. 20 της *Αναγέννησης* και η αναφορά με τίτλο «Τα Κεφαλληνιακά» που απηύθυνε ο Ζερβός Ιακωβάτος από την εξορία του προς τη Βουλή, την πρώτη Ιόνιο Βουλή που προήλθε από ελεύθερες εκλογές το 1850, αποτελούν κλασικά κείμενα διαμαρτυρίας κατά του δεσποτισμού.

Με την αναγκαστική σιωπή των ριζοσπαστικών εφημερίδων στη Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο (η *Ενωσις* και ο *Σπινθήρ* είχαν πάψει ήδη να κυκλοφορούν), το ρόλο του τιμητή των πράξεων του Ward και των Καταχθόνιων ανέλαβε ο μεταρρυθμιστικός Τύπος, με πρώτη την *Πατρίδα* (αρ. 35, 10–9–49). Η εφημερίδα κατέκρινε τον αρμοστή γιατί εξόρισε τους δύο εκδότες, οι οποίοι δεν ενέχονταν στο κίνημα της Σκάλας, ακολουθώντας τις προτροπές άλλων, και επιστημονίζοντας, ότι οι κοινωνικές εγγυήσεις είχαν αποβεί πλασματικές στην Επτάνησο και η ελευθεροτυπία παγίδα, κατήγγειλε το μέτρο του εκτοπισμού ως παράνομο και άδικο. Ο

επτανησιακός Τύπος αμφισβήτησε επίσης τις αποφάσεις των στρατοδικείων, αφού εξέλιπαν οι εγγυήσεις και οι τύποι εκείνοι που συμβάλλουν στη διαλεύκανση της αλήθειας.

Η έντονη κριτική που άσκησε ο Τύπος της αγγλικής αντιπολίτευσης, με αφορμή τα Κεφαλληνιακά, σχετικά με το ανελεύθερο καθεστώς των Ιόνιων Νησιών, προήλθε από τη μαχητική αρθρογραφία του ακάματου πατριώτη Γ. Δρακάτου-Παπανικόλα από την Κεφαλονιά. Η σχετική απύπνιση του αγγλικού ενδιαφέροντος για την Επτάνησο είχε ως αποτέλεσμα να προταθεί στη Βουλή των Κοινοτήτων η σύσταση επιτροπής που θα ερευνούσε τις υπερβάσεις του Ward και θα έκρινε αν έπρεπε να διατηρήσει το αξίωμα του αρμοστή. Το αίτημα της έρευνας, το οποίο τότε απορρίφθηκε, θα πραγματοποιόταν εννέα χρόνια αργότερα από τον έκτακτο απεσταλμένο της βρετανικής κυβέρνησης W.E. Gladstone, ο οποίος έφθασε στην Κέρκυρα το 1858. Στο απόρρητο υπόμνημα¹⁰ που συνέταξε ο διαπρεπής πολιτικός σχετικά με την εξέγερση της Σκάλας του 1849, επιβεβαίωσε πως τα τραγικά εκείνα γεγονότα και οι μετέπειτα διαδοχικές καταχρήσεις της πολιτικής και της στρατιωτικής εξουσίας επηρέασαν εχθρικά και σε μεγάλο βαθμό το κοινό αίσθημα κατά των Άγγλων και συνετέλεσαν στην απόρριψη των μεταρρυθμίσεων που ο ίδιος είχε προτείνει. Ο Gladstone αποκατέστησε τους ριζοσπάστες, οι οποίοι δεν είχαν ανάμειξη στην «αντεπανόσταση» του 1849, και κατέκρινε τον αρμοστή Ward για τα βίαια μέτρα που εφάρμοσε. Του καταλόγισε έλλειψη ψυχραιμίας και πανικό, που τον κατέστησαν έρμαιο της τάξης εκείνης που είχε συμφέρον να συστήσει εκ του ασφαλούς αυστηρά κατασταλτικά μέτρα, εφόσον το μίσος του λαού και το όνειδος θα επίβαρνε το αγγλικό όνομα. Συμπερασματικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η εξέγερση της Σκάλας ήταν εθνικοαντιστασιακή και πολιτική στη βάση της, με έντονο κοινωνικό ταξικό χαρακτήρα. Ήταν όμως μια «προδομένη» από τους φανερούς αρχηγούς της εξέγερσης, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν από την αγγλοϊόνια εξουσία για να εξημερευτούν τα αντεθνικά συμφέροντά της.

Σημειώσεις: 1. Π. Πανάς, «Ριζοσπάστες και Βελτιώσεις εν Επτάνησω», εν Κεφαλληνία 1880.
2. Α.Μ. Ανδρεάδης, «Η Ένωσις της Επτάνησου και η Διοίκησις της Προστασίας», εν Αθήναις 1907.
3. Γ.Γ. Αλιανδράτος, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848–1864)», Κέντρο Μελετών Ιονίου, Πρακτικά Συμποσίου 1984.
4. Σπ. Μαλάκης, «Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας...», εν Αθήναις 1895.
5. Μ. Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού, «Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας, κατά τα έτη 1848 και 1849», Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 1980.
6. «Καταθέσεις και Διαδικασία επί των εν Κεφαλληνία κατά το έτος 1849 συμβάντων», Κέρκυρα 1849.
7. «Correspondence respecting the state of Cephalonia in the year 1849», V. 36, London 1850.
8. Προκήρυξη Ward προς Κεφαλλήνες, Αργοστόλι 13 Σεπτεμβρίου 1849, Επίσημος Εφημερίς αρ. 40.
9. Bruce Knox, «British Policy and the Ionian Islands 1847–1864», *The English Historical Review*, n. 392 (1984).
10. PRO, C.O. 883/1, Κέρκυρα 25/1/1859.

Ο «Λύχνος» του Ανδρέα Λασκαράτου

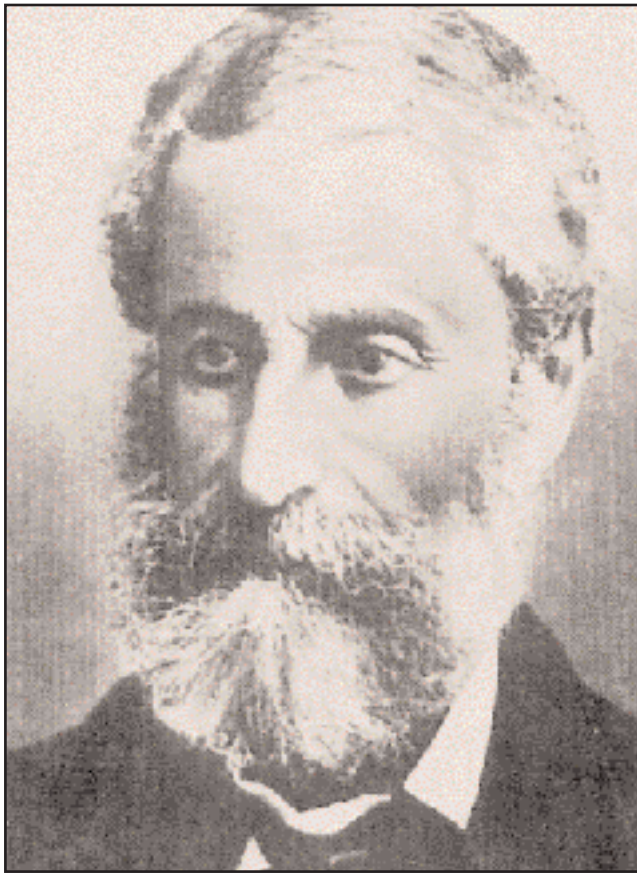
Κατά των «νέων» Ριζοσπαστών και του «αναρχισμού» του Παναγιώτη Πανά

Του Σπ. Ι. Ασδραγά

ΣΤΙΣ 5 Μαΐου 1859, ο Ανδρέας Λασκαράτος κυκλοφορεί στη Ζάκυνθο μια μικρή εφημερίδα με τον τίτλο Ο Λύχνος και την επεξηγήση «εφημερίδα οικογενειακή». Στη Ζάκυνθο είχε καταλήξει ύστερα από μια περιπλάνηση στην Ευρώπη, συνέπεια του διωγμού που υπέστη με την εξαπόλυση του αφορισμού (1856) με τον οποίο καταδικαζόταν το βιβλίο του Τα Μυστήρια της Κεφαλονιάς (1856). Όπως ο ίδιος λέγει στην Αυτοβιογραφία του, στην έκδοση του Λύχνου τον παρότρυναν ορισμένες κυρίες της Ζακύνθου, από τις οποίες δεν κατονομάζει καμιά. Το πρώτο φύλλο τυπώθηκε σε 250 αντίτυπα και αργότερα ξανατυπώθηκε, γιατί είχε εξαντληθεί. Το 1859, ο Λύχνος αριθμούσε γύρω στους 300 συνδρομητές που πολλοί φαίνεται ότι δεν κατέβαλλαν τη συνδρομή τους. Με μια εξαίρεση (φύλλο 13, 8.6.1860, Κέρκυρα), από το όγδοο φύλλο τυπώνεται στην Κεφαλονιά: ως και το έβδομο φύλλο τυπώνεται άλλοτε στη Ζάκυνθο, άλλοτε στην Αθήνα (φ. 2, 1.7.1859) και άλλοτε στην Κεφαλονιά (φύλλα 3 και 4, αντιστοίχως 10.8 και 2.9.1859). Ο Λύχνος αριθμεί τρεις περιόδους: στην πρώτη, τη μεγαλύτερη (1859–1863), συγκαταλέγονται 43 φύλλα· στη δεύτερη (1868) 6 και στην τρίτη (1894–1896). Μερικά φύλλα της πρώτης περιόδου κυκλοφορούν με τον τίτλο Λυχνιές, δηλαδή τα χτυπήματα του Λύχνου. Όπως ο ίδιος ο Λασκαράτος εξηγεί, οι Λυχνιές είναι επιθετικότερες του Λύχνου. Τα φύλλα του Λύχνου έχουν όλα εκτός από δύο (20.2.1894 και 5.1.1896) εκδοθεί στον τρίτο τόμο των Απάντων του Λασκαράτου, που επιμελήθηκε το 1959 ο Αλέκος Παπαγεωργίου. Τα δυο αθησαύριστα τα εξέδωσε το 1953 στο περιοδικό «Ο Ερανιστής» ο Γιώργος Γ. Αλισανδράτος. Ο Λύχνος, μαζί με τα παραρτήματά του και τις Λυχνιές, φθάνει στις 412 σελίδες. Η σελιδαρίθμηση, παρά κάποια λάθη, είναι συνεχής: ο Λασκαράτος είχε συνείδηση, και εκφράζει αυτή τη συνείδηση ρητά, ότι η εφημερίδα του αποτελεί ένα σύνολο, τελικώς ένα βιβλίο. Ο Λύχνος ήταν για τον συντάκτη της μια εφημερίδα επαναστασιακή και όχι μόνο κεφαλονίτικη, όσο και αν η γλώσσα του Λασκαράτου είναι υπόφορη της κεφαλονίτικης τοπολαλιάς: ο κύριός της πολιτικός αντίπαλος είναι ένα Ζακυνθινός πανεπτανησιακής και κατόπιν πανελληνίας εμβέλειας, ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος, ο κύριος εκφραστής του «νεοριζοσπαστισμού», όπως θα λέγαμε σήμερα.

Ο αντιριζοσπαστισμός του Λασκαράτου δεν εκφράζεται, φυσικ-

Ο Ανδρέας Λασκαράτος (1811–1901), πεζογράφος, σατιρικός ποιητής και κριτικός. Οξυδερκής, ταλαντούχος, θαρραλέος, αλλά και αντιφατικός, υπήρξε πολέμιος των Επτανησίων νεο-ριζοσπαστών και των αλυτρωτικών συνδρόμων που, κατά την άποψή του, συνδέονταν με το αίτημα της Ενωσης, όπως εκφραζόταν από αυτούς.

κά, μόνο μέσα από το Λύχνο. Ακόμη, ο Λασκαράτος δεν είναι αποκλειστικά αντίπαλος των νέων ριζοσπαστών, μολονότι φροντίζει να τους διαστειλεί από τους παλαιότερους. Ο Λύχνος ωστόσο δεν εκδίδεται με την πρόθεση να καταστεί ένα πολιτικό φύλλο: η πολιτική υπεισέρχεται, και στην ουσία κυριαρχεί, στο μέτρο όπου οι πολιτικές συμπεριφορές αποτελούν, για τον συντάκτη της, συμπεριφορές ηθικές. Τούτο δεν σημαίνει ότι η επίκληση της ηθικής δεν συγκαλύπτει πολιτικές επιλογές υπαγορευόμενες από

κοινωνικές αντιλήψεις αυτόχρονα ταξικές: ωστόσο, το αξιοπαρατήρητο στην περίπτωση του Λασκαράτου είναι ότι ο πολιτικός του συντηρητισμός εδράζεται σε μια υπέρβαση της παραδοσιακής του κοινωνίας μέσω της λογικής της ιστορίας και όχι της ιστορικής πραγματικότητας. Την ιστορική πραγματικότητα δεν εξέφραζαν οι ριζοσπάστες, μάλιστα στη νεωτερική τους εκδοχή, για τους οποίους το επαναστατικό ιδεώδες συνοψιζόταν στο αίτημα της Ενωσης, με όλα τα αλυτρωτικά του σύνδρομα, που κατέληγαν στην

υιοθέτηση της Μεγάλης Ιδέας ως κρατικού και όχι πολιτισμικού μορφώματος. Το πολιτικό ιδεώδες του Λασκαράτου βρισκόταν στους αντίποδες, ενώ το κοινωνικό ιδεώδες, μολονότι κατ'εξοχήν αστικό, είχε μια πολυσημία που το καθιστούσε ικανό να ενταχθεί σε μια θεώρηση σοσιαλιστική: πάλι ο Γιώργος Αλισανδράτος, διερευνώντας τις σχέσεις του Ν. Κονεμένου με τον Α. Λασκαράτο (1996), έδωσε τις τεκμηριωμένες βάσεις αυτής της, αφαιρετικού τύπου, σύγκλισης. Αλλά εδώ δεν πρόκειται να παρακολουθήσουμε τις ιστορικές τύχες των ιδεών του Λασκαράτου. Θα περιοριστούμε μόνο να υπενθυμίσουμε μερικές από τις εκτιμήσεις του Λασκαράτου για τους ριζοσπάστες και το ριζοσπαστισμό σε σχέση με τις κοινωνικές πραγματικότητες της Επτανήσου.

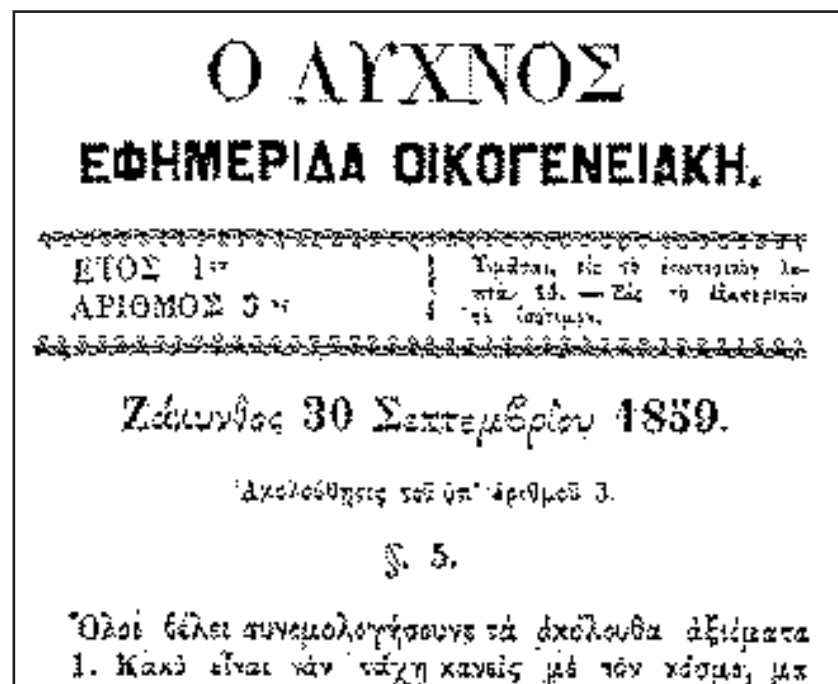
Θα υπενθυμίσουμε επίσης ότι, ενώ ως τα 1868 ο πολιτικός αντίπαλος του Λύχνου παραμένει ο Λομβάρδος ως ακραίος εκφραστής του ριζοσπαστισμού, στην τελευταία και σύντομη περίοδο της εφημερίδας ο πολιτικός αντίπαλος είναι ο «αναρχισμός», δηλαδή οι σοσιαλιστικοί απόηχοι που περνούν στην κεφαλονίτικη εφημερίδα Εγερσις (1893–1895), διευθυνόμενη αρχικώς από τον Παναγιώτη Πανά, της οποίας συνεργάτης υπήρξε για μια στιγμή ο ίδιος ο Λασκαράτος.

Δεν λείπουν οι θετικές αναφορές του Λασκαράτου στους πρώτους ριζοσπάστες, αλλά δεν είναι αυτές που σηματοδοτούν τη στάση του απέναντί του, όπως εκφράζεται στις πολεμικές του: παρότι φαίνεται να τιμά τις γενικές, «ευαγγελικές» όπως τις ονομάζει, αρχές τους (1861: «Μία ομοσπονδία ο κόσμος όλος. Αδελφότης όθεν μεταξύ των Εθνών. Ελευθερία, ισότης, αδελφότης και αγάπη μέσα σε κάθε λαόν. Εθνικότης διά εμάς και ένωση του Ελληνικού Γένους»), ωστόσο η εικόνα που παρουσιάζει γι' αυτούς είναι απαξιωτική στο σύνολό της και έντονα προσανατολισμένη στην προσωπική τους ηθική έκπτωση. Σε ένα από τα δημοσιεύματά του στο Λύχνο (8.6.1860) συνοψίζει τη θεωρία του για τους ριζοσπάστες, την οποία αξίζει να τη μεταφέρουμε.

«Ευγενείς» και «υποχείριοι»

Ο ριζοσπαστισμός γεννιέται σε μια «τάξη πολιτών» που βρίσκεται ανάμεσα στους «παλιούς ευγενείς» και στους «υποχείριους», πρόκειται με άλλα λόγια για την αστική τάξη, που θέλει να οικειοποιηθεί «τες τιμές, τες εξου-

Συνέχεια στην 22η σελίδα

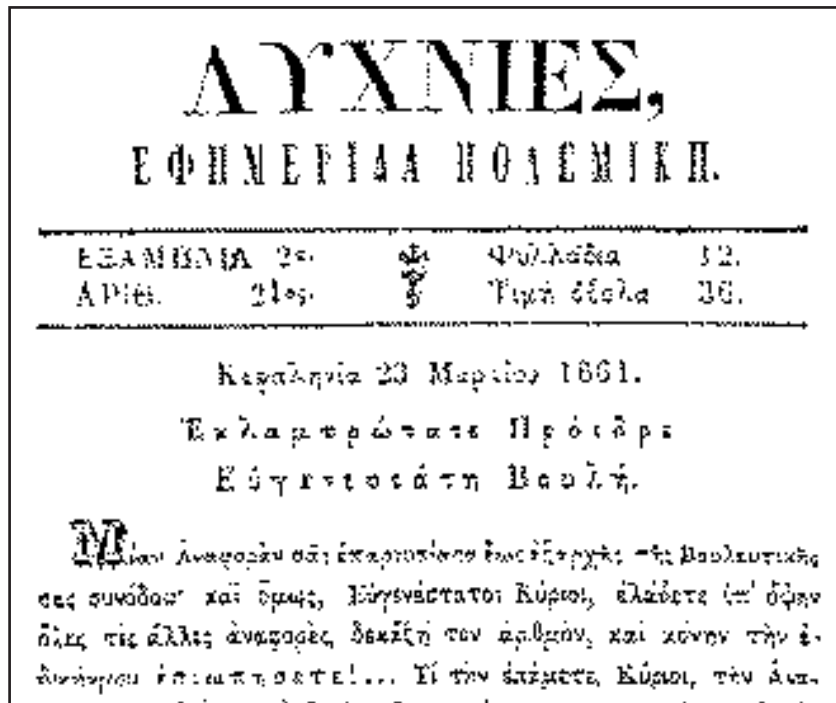

«Ο Λύχνος, Εφημερίδα Οικογενειακή», το πέμπτο φύλλο, της 30 Σεπτεμβρίου 1859, όταν η μικρή εφημερίδα του Ανδρέα Λασκαράτου έβγαине ακόμη στην Ζάκυνθο (αρχείο εφημ. Θαν. Καλαφάτη).

Συνέχεια από την 21η σελίδα

σίες, τα κέρδη» των ευγενών. Για να το κατορθώσει, θα έπρεπε να αποσπάσει από την εξουσία τους τούς «υποχείριους»: όργανο αυτής της απόσπασης ήταν η Ενωση. Για το Λασκαράτο η ανεξαρτητοποίηση των «υποχείριων» υπήρξε η μεγάλη συμβολή του ριζοσπαστισμού στην «πρόοδο της κοινωνίας, επειδή εξεκόλλησε κι ελευθέρωσε τον άνθρωπο από την τυφλήν του υποταγήν εις άλλον άνθρωπον, του επέστρεψε την ανεξαρτησία του και τον έβαλε σε θέση να γένει, αν θέλει, άξιος για δαύτη». Πρόκειται συνεπώς για μια πολιτική απελευθέρωση, ικανή να οδηγήσει στο υπέρτερο γι' αυτόν αγαθό, την ηθικοποίηση της κοινωνίας.

Οι ευγενείς αντιστοιχούν σε ένα σύστημα αγροτικής οικονομίας που αν ο Λασκαράτος δεν το περιγράψει συστηματικά παρέχει στα γραπτά του πλήθος στοιχείων ώστε να μπορέσουμε να το ανασυστήσουμε: εκείνο που επισημαίνουμε εδώ είναι οι εσωτερικές συνοχές του, που συνίστανται στην αμοιβαιότητα ανάμεσα σε άρχοντες και αρχόμενους, δηλαδή ανάμεσα στους ευγενείς και στους υποχείριους. Οι τελευταίοι ανήκουν τόσο στον κόσμο της υπαίθρου όσο και στον κόσμο της πόλης: και οι μεν και οι δε αποτελούν τον «όχλο». Οι αμοιβαιότητες έχουν ως αποτέλεσμα την άσκηση προστασίας από την πλευρά των ευγενών, μάλιστα προστασίας οικονομικής. Αντίτιμό της η παροχή υπηρεσιών από την πλευρά των «υποχείριων»: δεν αφορούν τις αγροτικές σχέσεις, αυτές είναι η αυτονόητη αιτία, αλλά την εκτέλεση εντολών, κατά κανόνα εγκληματικών, με τις οποίες

«Λυχνίες, Εφημερίδα Πολεμική», του Ανδρ. Λασκαράτου. Οι «Λυχνίες» ήταν ο τίτλος με τον οποίο κυκλοφόρησαν μερικά φύλλα του «Λύχνου» στην πρώτη περίοδο της έκδοσής του (1859-1863) (αρχείο εφημ. Θαν. Καλαφάτη).

ρυθμιζόταν ο συσχετισμός των δυνάμεων ανάμεσα στις οικογένειες των ευγενών. Αυτές τις εσωτερικές συνοχές του συστήματος ήρθε να διαλύσει ο ριζοσπαστισμός: όχι όμως και τις οικονομικές σχέσεις που διείπαν το σύστημα.

Με δυο λόγια, ο Λασκαράτος βλέπει μια διαδοχή στους ίδιους οικονομικούς ρόλους: «οι αρχιριζοσπάστες, οι οποίοι εμπήκανε στον τόπο των παλαιών ευγενών, ελαβαίνανε από τους υποχείριους της εξοχής και της χώρας σχεδόν όλα όσα εκείνοι ήτανε συνειθισμένοι να δίνουμε στους πρώτους τους αφεντάδες, αλλ' οι νέοι αφεντάδες δεν εδίνανε εις

ανταλλαγής παρά ένωση!». Συνεκτικός δεσμός ανάμεσα στον παλιό αφέντη και στον αγρότη ήταν το «προστύχι», ένα δάνειο δηλαδή που εξυπηρετούνταν με αγροτικά αγαθά την ώρα της συγκομιδής. Αυτό το μακράιωνο σύστημα προαγοράς με τοκογλυφικούς όρους, που είχε επισύρει επίσης τη μακράιωνη διαμαρτυρία των χωρικών της Επτανήσου, χαρακτηρίζει κυρίως τους όρους της εμπορίας των αγροτικών προϊόντων και λιγότερο τις σχέσεις αγροδοτών και αγροληπτών στις οποίες επιμένει ο Λασκαράτος και μαζί μ' αυτόν άλλοι: το περιγράφει με ερμηνευτική δεινότητα στα *Μυστήρια της Κεφαλονιάς* και συγχρό-

νως δείχνει τις αλυσιδωτές επιπτώσεις του στη συνολική οικονομία της Κεφαλονιάς. Στις πολεμικές του εναντίον του Κ. Λομβάρδου δεν παραλείπει να καυτηριάσει το ρόλο του ως αγοραστή και συγκεντρωτή της αγροτικής παραγωγής στη Ζάκυνθο και στην Κέρκυρα, η καταγγελία του ωστόσο περιορίζεται στη δόλια χρησιμοποίηση των μέτρων και των σταθμών. Εκείνο που έχει αξία από την ακραία πολεμική του Λασκαράτου είναι η υπόδειξη των οικονομικών λειτουργιών της αστικής κοινωνίας των νησιών, που τη θεωρεί ως τον ταξικό ηγέτη του ριζοσπαστισμού.

Βεβαίως οι ερμηνείες του Λασκαράτου για τον ριζοσπαστισμό δεν σταματούν εδώ. Θεωρεί ότι διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν οι απελπισμένοι από την κοινωνική κατάσταση που βρίσκουν ως διέξοδο την ανατροπή της: στη δεύτερη ανήκουν όσοι άνθρωποι του υφιστάμενου κοινωνικού συστήματος δεν επωφεληθήκαν από τις παροχές του και έτσι στρέφονται εναντίον του: στην τρίτη όσοι πράγματι πιστεύουν ότι ο ριζοσπαστισμός αποτελεί απελευθερωτικό κίνημα σε όλα τα επίπεδα. Αυτούς τους τελευταίους τους θεωρεί απατημένους. Στο σύνολό τους είναι κοινωνικοί ανατροπείς, αλλά για λόγους εγωιστικούς: το δικό τους ανατρεπτικό σχήμα περνά μέσα από τη βελτίωση της υφιστάμενης κατάστασης, όπως θα συνέβαινε με κάθε οπαδό του μεταρρυθμιστικού Διαφωτισμού.

Στο *Λύχνο* του προσπάθησε να μεταφυτεύσει αυτές τις ιδέες στο πρωταρχικό κοινωνικό κύτταρο, όπως θεωρούσε ότι είναι η οικογένεια.

Αποψη της Ζακύνθου στα μέσα του 19ου αιώνα. Γκραβούρα εποχής. Στη Ζάκυνθο ξεκίνησε την έκδοση του «Λύχνου» του ο Ανδρέας Λασκαράτος, στις 5 Μαΐου 1859, συνεχίζοντάς την στην Κεφαλονιά και, άλλοτε, στην Αθήνα (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα).

Σελίδες από τον αγροτικό Τύπο

Τα προβλήματα της υπαίθρου στις επανησιακές εφημερίδες

Της **Λίντας Παπαγαλάνη**

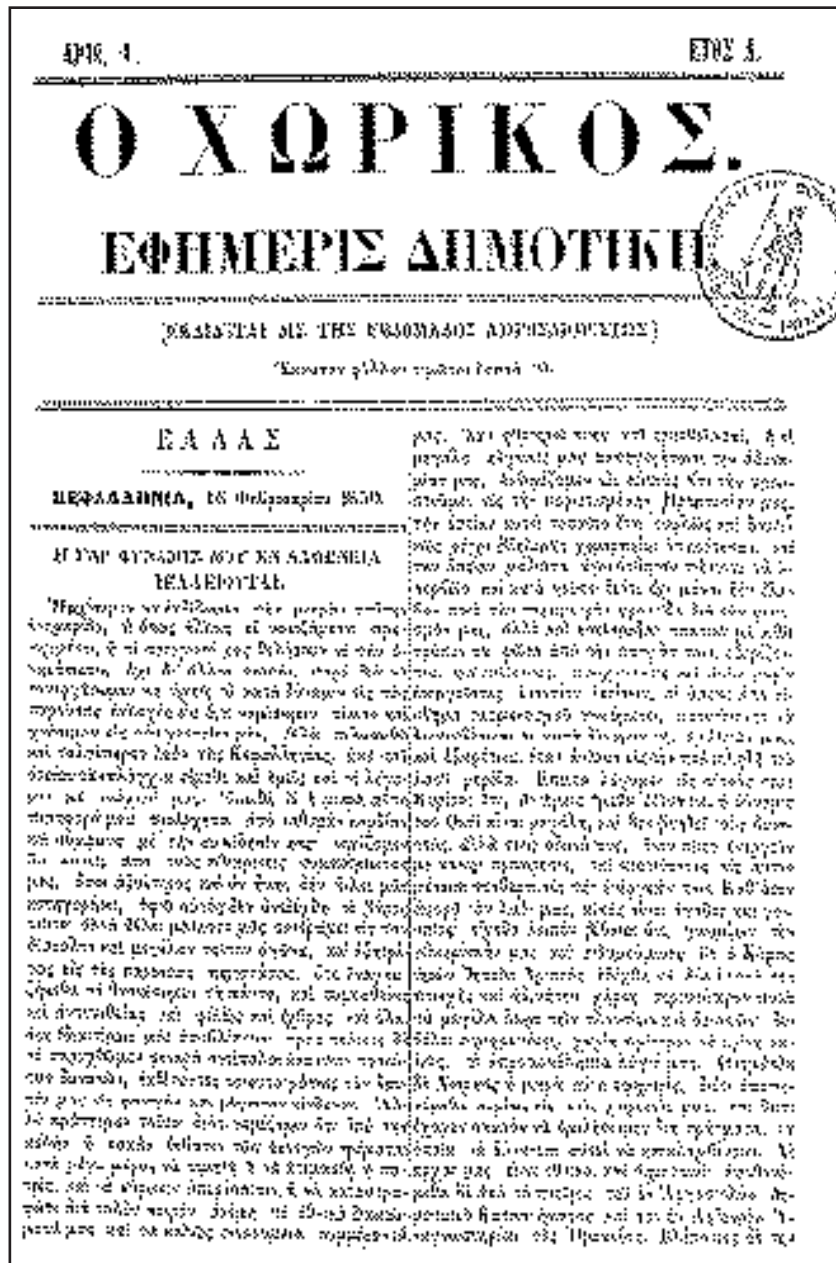
Ανθρωπολόγου, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ ψηφίστηκε από την Επτανησιακή Βουλή στις 22 Μαΐου 1848 και έγινε δίκαια δεκτή με μεγάλο ενθουσιασμό. Εφαλτήριο αναβάθμισης της πολιτικής και πνευματικής ζωής, «αναπόφευκτη παραχώρηση και ευθυγράμμιση της Αγγλίας», στη γενική αλλαγή κλίματος στην Ευρώπη, έγινε το έναυσμα μιας πλούσιας εκδοτικής προσπάθειας. Εφημερίδες, περιοδικά και φυλλάδια διαπιστώνουν και αναλύουν την επανησιακή πραγματικότητα και διεκδικούν την αλλαγή.

Την ίδια εποχή, η κατάσταση στην υπαίθρο απείχε πολύ λίγο από το πραγματολογικό περιεχόμενο των όρων εγκατάλειψη, απομόνωση, αμάθεια, πείνα και αδράνεια. Οι στάσεις και οι τοπικές αγροτικές εξεγέρσεις του παρελθόντος δεν είχαν διαφοροποιήσει την καθημερινότητα. Πολλά από τα φυλλάδια που εκδίδονται μετά το 1848, αποκαλύπτουν τις συνθήκες ζωής, τα προβλήματα των χωρικών και τον «προστατευτικό» ρόλο των πολιτών (αστών). Οπως αναφέρεται και στο εξαιρετικά ενδιαφέρον φυλλάδιο *Ο χωριάτης ο Κεφαλλονίτης, Φυλλάδιον Α, Προς τους Πολιτικούς της Επτανήσου*, που εκδόθηκε το 1850 στην Αθήνα, στο Τυπογραφείο «Ι. Α. Βακαλόπουλου»: «Η κοινή γνώμη είναι μια θάλασσα, όπου μένει ήσυχη όσο βασιτά η γαλήνη μα όντας φυσική κανένα μικρό αεράκι αρχίζει να κάνη κύματα και όντας αξιώσει ο άνεμος φουρτούνα, γυρεύει να πνίξει τα καράβια όπου ταξιδεύουν».

Η ελπίδα της αλλαγής

Η ελευθεροτυπία προσπάθησε να αναταράξει την αδρανή αποδοχή του μοιραίου και τη νομιμοποίηση της αδικίας στον αγροτικό πληθυσμό, μεταφέροντας με έντυπα τον άνεμο της αλλαγής. Τα φυλλάδια *Τα παιδιά του Μπαρμπαγιάννη ή διάλογος εις απλήν γλώσσα περί ελευθεροτυπίας*, Κέρκυρα 1848, του Αντωνίου Αλαμάνου, *Τα παιδιά του Μπαρμπα-Γιάννη ή διάλογος εις απλήν γλώσσαν περί εφημερίδας*, Κέρκυρα, «εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως», 1846, του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη και *Ο Μάγος ή ολίγα τινά περί Τύπου, υπό Γεωργίου Βερυκίου*, Ζάκυνθος, 1848, κινούνται στο πνεύμα αυτό. Ο Τύπος καλείται να κάνει γνωστό και στους χωρικούς: «επειδή βασιλεύει το καταραμένο βενετικό πνεύμα, είσθε πολύ αμελημένοι [...] και κανείς σας ούτε βοηθός εις ένα δημόσιο γραφείο είναι, και ούτε τας εξουσίας [...] τας εκλέγετε οι ίδιοι [...] ότι εις πολλές περιοχές υποφέρετε έλλειψιν από ιερέα

Το πρώτο φύλλο της ριζοσπαστικής εφημερίδας «Ο Χωρικός» (1850 – 1852), όργανο της νεολαίας του «Δημοτικού Καταστήματος» της Κεφαλονιάς, με αρχισυντάκτη τον Δημήτριο Δαυή. Εμπνεόμενη από τα ευρωπαϊκά απελευθερωτικά οράματα, η εφημερίδα αγωνίστηκε σθεναρά εναντίον των Αγγλων και υπέρ της Ενωσης και της κοινωνικής δικαιοσύνης (αρχείο εφημ. Θαν. Καλαφάτη).

και ότι με τα μισέγγυα [...] οι καρποί σας μόλις έσωσαν διά να πληρωθούν τα δικαστικά έξοδα, η πείνα και η απελπισία έμειναν αχώριστοι σύντροφοί σας και οι φόροι είναι μοιρασμένοι κάκιστα...».

Στο φυλλάδιο *Βουλευτικά, Διάλογος Α, μεταξύ Μπαρμπαγιάννη και Τζανέτου*, που εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1857 από το τυπογραφείο «Ερμής», επανέρχονται οι ιδιαίτερες στην αντιμετώπιση των χωρικών ως προς τη δασμολογηση των προϊόντων και τη δικαστηριακή πρακτική του να στερείται ο χωρικός υπεράδραση στα δικαστήρια της εξοχής, με την αιτιολογία «να μην απασχολείται ο χωρικός από τις αγροτικές εργασίες του και να μην αναπτύσσεται φιλόδοξο πνεύμα στην υπαίθρο». Χαρακτηριστικά για την πολιτική συνειδητοποίηση των γεωργών και με θαυμαστές πολιτικές και κοινωνικές πα-

ρατηρήσεις είναι τα έμμετρα φυλλάδια *Μεταπράτης και Γεώργιος και Γεωργός και Μεταπράτης*, που δημοσιεύθηκαν στην Κέρκυρα το 1852 από το τυπογραφείο «Σχερία».

«Ο Χωρικός»

Στο κλίμα αυτό, το 1850 στην Κεφαλονιά άρχισε να εκδίδεται η εφημερίδα *Ο Χωρικός*, «Εφημερίς Δημοτική, δις της εβδομάδος απροσδιοριστως», δίστηλη, κατ' αρχήν εκ του τυπογραφείου της «Κεφαλληνίας», με υπεύθυνο τον Πέτρο Πολλάκη, και, μετά το 36ο φύλλο, από το τυπογραφείο «Η Σάλπιγξ», με υπεύθυνο τον Γεώργιο Σπαθή. Διευθυντής και αρχισυντάκτης του φύλλου ήταν, αντιστοίχως, οι Δημήτριος Δαυής και Μ. Κουρβισιάνος. Η εφημερίδα διέκοψε την κυκλοφορία της μόνο μία φορά για ένα τρίμηνο, σταμάτησε

δε οριστικά στις 22 Μαρτίου 1852, στο 61ο τεύχο.

Υπέρμαχος του ριζοσπαστισμού, η εφημερίδα στηρίχθηκε στους νέους ανθρώπους του «Δημοτικού Καταστήματος» Αργοστολίου, με δύο κύριους πόλους αγώνων: την κατάργηση της ξενοκρατίας και την Ενωση με την Ελλάδα, και την εφαρμογή των κοινωνικών οραμάτων του ριζοσπαστισμού «συμφώνως προς τας εις την Ευρώπην επικρατούσας φιλανθρώπους και προοδευτικές ιδέας του ριζοσπαστισμού». Ο χώρος της είναι η Κεφαλονιά, τα Ιόνια Νησιά και, για κάποιες πληροφορίες, η Πατρίδα Ελλάδα. Χρόνος της, η επικαιρότητα, τα μικρά και τα μεγάλα που συμβαίνουν στην Επτανήσο. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται στο πρώτο της φύλλο, στο άρθρο «Η γαρ δύναμις μου εν ασθενεία τελειούται»: «Αρχίσασμεν να εκδίδωμεν την μικρήν τούτην εφημερίδα [...] διά να ενεργήσωμεν και ημείς το κατά δύναμιν εις τας παρούσας εκλογάς εις ό,τι νομίσωμεν τίμιον και χρήσιμον [...] υνωμάσθη δε «Χωρικός» διότι απεντινόμεθα κυρίως στους χωρικούς μας και διότι έχομεν σκοπόν να ομιλήσωμεν διά πράγματα τα οποία να δύνανται αυτοί να καταλαμβάνουν. Πρέπει να δώσωμεν φροντίδα εις την υπαίθρον, όπως αποβλέψωμεν εις πολίτας εθνικούς και ανεξαρτήτους χαρακτήρος. Γιατί μετὰ των ανθρώπων δεν υπάρχει άλλη διάκρισις ει μη της ικανότητος και της αρετής».

Ιδεολογικά προσδεδεμένη στα ευρωπαϊκά οράματα, η εφημερίδα χρησιμοποιεί έναν λόγο χειμαρρώδη, υπερβολικό, φορτισμένο από τις εθνικές αναγκαιότητες και με έντονα ηθικοπλαστικό χαρακτήρα, αφού «τα βδελυρά πάθη δεν συμβιβάζονται με τον ανδρικό χαρακτήρα του Ελληνοσ». Οι αρχές που προβάλλονται είναι οι αρχές του δικαίου, η ευθυκρισία των δικαστικών αρχών, η ελευθερία των συνειδήσεων και, σε επίπεδο εθνικό, η αποφυγή της αλληλομαχίας. Οι πρακτικές για τις κοινωνικές διεκδικήσεις και οι αγώνες κατά της «επονεϊδιστης αριστοκρατίας», ακολουθούν τον κανόνα ότι «ο αγών είναι περί αρχών και όχι περί προσώπων». Ο πατριωτισμός είναι πίστη, ο Θεός παρηγοριά και δικαιοσύνη, και ο λαός δίκαιος, «αγνός ως παρθένος, αποστρέφεται την κακία και τιμά την αρετήν». Ταυτίζεται έμμεσα με τη φύση και με το ρομαντικό πνεύμα, όπως εκφράστηκε στις διακηρύξεις των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης. Η υφέρπουσα προς τους φτωχούς προστατευτικότητα συγγέται με μια μεσαιωνική ορμητικότητα του προσφένειν.

Τα κύρια θέματα είναι οι εκλογές, η επιλογή «εκείνων που διετράνωσαν τα δικαιώματα του λαού, έκλα-

Συνέχεια στην 24η σελίδα

Η «Αναγέννησις» των Ριζοσπαστών

Ιδεολογικές καταβολές και αναζητήσεις του επανησιακού Ριζοσπαστισμού

Του **Θανάση Καλαφάτη**

Ιστορικού του Πανεπιστημίου Πειραιώς

Η ΜΕΛΕΤΗ του Επανησιακού ριζοσπαστισμού αποτελεί κρίσιμο κλειδί για την κατανόηση της μορφής του πολιτικού συστήματος στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα και του χαρακτήρα που πήρε η πολιτική πάλη αναφορικά με το εθνικό και το κοινωνικό ζήτημα.

Η διερεύνηση των διάφορων φάσεων ανάπτυξης του ριζοσπαστικού κινήματος και η επισήμανση των ριζών και των ιδεολογικών του απαρχών συνιστούν ιδιαίτερα κεφάλαια μελέτης και η ιστορική έρευνα έχει καταλήξει σε ορισμένες χρήσιμες διαπιστώσεις. Διαπιστώνεται ότι οι ρίζες του ριζοσπαστισμού ακουμπούν στους κοινωνικούς, πολιτικούς και εθνικούς αγώνες του Επτανησιακού λαού και στις συγκρούσεις την περίοδο της βενετοκρατίας, και ακόμη ότι οι ιδεολογικές του απαρχές βρίσκονται στις δημοκρατικές αρχές των Γαλλικών επαναστάσεων του 1789 και του 1848, στην αρχή των εθνοτήτων και στην ενωτική κίνηση της Ιταλίας σε συνδυασμό με τον καρμποναρισμό.

Έχοντας κατά νου τα παραπάνω και με βάση το παράδειγμα της ριζοσπαστικής εφημερίδας *Αναγέννηση* Κεφαλονιάς 1849-1851, θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε μία από τις συνιστώσες των ιδεολογικών απαρχών του Ριζοσπαστικού κινήματος, αυτή των κοινωνιστικών και δημοκρατικών ιδεών των Γαλλικών επαναστάσεων του 1848.

Κοινωνικές ιδέες

Οι επαναστατικές κοινωνιστικές ιδέες και οι ιδέες της αυτοδιάθεσης των λαών -και συγκεκριμένα οι ιδέες των ευρωπαϊκών επαναστάσεων του 1848- εισήχθησαν στα Επτάνησα ποικιλοτρόπως. Από τους πρώτους αναμεταδότες στάθηκαν οι πρώτες Επτανησιακές πολιτικές εφημερίδες, που η έκδοσή τους συνέπεσε με το ξέσπασμα των ευρωπαϊκών επαναστατικών κινήματων. Διακρίνουμε δύο φάσεις αναμετάδοσης. Η πρώτη συμπίπτει με την εκτύλιξη των ίδιων των επαναστατικών γεγονότων· η δεύτερη ακολουθεί την ήττα της επανάστασης στη Γαλλία και συνδέεται κυρίως με το ενωτικό κίνημα στην Ιταλία.

Στην πρώτη φάση εισόδου των επαναστατικών ιδεών του 1848, φορείς αναμετάδοσης είναι τόσο οι ριζοσπαστικές όσο και οι μεταρρυθμιστικές εφημερίδες. Η επίδραση των ιδεών αυτών αποτυπώνονται, με αρνητικό έστω τρόπο, και στις κυβερνητικές εφημερίδες. Στις ριζοσπαστικές εφημερίδες το βάρος δίνεται ιδιαίτερα στις κοινωνιστικές ιδέες και στις εξελίξεις του Γαλλικού 1848, αν και γίνεται μεγάλη αναφορά στις πολιτικές εξελίξεις στην Ιταλία. Στην αρχική αυτή φάση, το ενδιαφέρον

Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας «Η Αναγέννησις», του Ριζοσπάστη Ιωσήφ Μομφερράτου - «Σάββατον, 9 Απριλίου 1849». Η «Αναγέννησις», έκφραση της αριστερής πτέρυγας του επανησιακού ριζοσπαστισμού κατά την αγγλοκρατία, προέβαλλε με έμφαση το όραμα μιας δημοκρατικής ενωμένης Ευρώπης και κάλυπτε, σε μεγάλη έκταση και συχνότητα, τις εξελίξεις στα επαναστατικά κινήματα της Ευρώπης των μέσων του περασμένου αιώνα (αρχείο εφημ. Θαν. Καλαφάτη).

της *Αναγέννησης* εστιάζεται στην κάλυψη των εξελίξεων και των επιπτώσεων του 1848 στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες· στην παρουσίαση και σχολιασμό βασικών κειμένων διεθνών επαναστατικών οργανώσεων, εθνικών επιτροπών και ενώσεων· στη μεταφορά κειμένων δημοκρατικού και κοινωνικού φρονητισμού γραμμένων με τη μορφή διαλόγων· στην έκθεση των απόψεων των Γάλλων μικροαστών δημοκρατών (σοσιαλδημοκρατών)· στην αξιολογική θεώρηση της πορείας του Γαλλικού 1848· και στην προσαρμογή των κοινωνιστικών και δημοκρατικών ιδεών στην Επτανησιακή πραγματικότητα.

Δημοκρατική ενωμένη Ευρώπη

Η αριστερή πτέρυγα του ριζοσπαστισμού, όπως εκφράζεται από την ομάδα της *Αναγέννησης*, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο όραμα μιας δημοκρατικής ενωμένης Ευρώπης. Ετσι η

Αναγέννηση, σε μεγάλη έκταση και συχνότητα, καλύπτει τις εξελίξεις των επαναστατικών ευρωπαϊκών κινήματων.

Οι αναφορές κάτω από το γενικό τίτλο «Εξωτερικά» γίνονται κατά χώρα: Γαλλία, Ιταλία, Πρωσία, Ουγγαρία, Τρανσυλβανία, Ρωσία, κ.λπ.· για την Ιταλία υπάρχει ιδιαίτερη μέριμνα κατά πόλη. Οι ειδήσεις συνοδεύονται από σχόλια είτε της ίδιας της *Αναγέννησης* ή των εφημερίδων απ' όπου αποσπώνται. Πηγή άντλησης αποτελούν οι γαλλικές και οι άλλες ευρωπαϊκές εφημερίδες, όπως η *Δημοκρατία*, εφημερίδα του κόμματος των Γάλλων κοινωνιστών, η *Μεταρρύθμιση*, όργανο της γαλλικής δημοκρατικής μικροαστικής τάξης (του λεγόμενου «Ορους»), η *Εθνική* («National»), όργανο της γαλλικής ρεπουμπλικανικής αστικής τάξης, κ.ά.

Από τις διεθνείς επαναστατικές οργανώσεις γίνεται εκτεταμένη παρουσίαση κειμένων της Ευρωπαϊκής

Δημοκρατικής Κεντρικής Επιτροπής και της Γαλλο-Ισπανο-Ιταλικής Δημοκρατικής Επιτροπής. Ετσι, αναδημοσιεύονται το μεγαλύτερο μέρος της πρώτης Διακήρυξης προς τους Λαούς της Ευρώπης (Ιούνιος 1851), με την οποία η Επιτροπή προσδιορίζει το αντικείμενο των αγώνων των λαών, καθώς και αυτούσιες διακηρύξεις της ίδιας Επιτροπής προς τους λαούς των επαρχιών της Δακίας και προς τους αγωνιζόμενους Πολωνούς και Ιταλούς. Επίσης θα δημοσιευθεί, σε τρεις συνέχειες, η ιδρυτική διακήρυξη της Γαλλο-Ισπανο-Ιταλικής Δημοκρατικής Επιτροπής, επιτροπής πανομοιότυπης της πρώτης για τα λατινικής καταγωγής έθνη.

Σχετικά με τις εθνικές επιτροπές και ενώσεις δίνεται μεγάλη έμφαση στα κείμενα και τις διακηρύξεις της Ρωμαϊκής Τριανδρίας, Αρμελίνι, Ματσίνι και Σάφι, που δημοσιεύονται σχεδόν πάντοτε αυτούσια. Διακρίνουμε το έγγραφο του Ιουλίου 1849, που υπογράφεται από τον Ματσίνι και καλεί τους Ρωμαίους σε παθητική αντίσταση, ύστερα από την ήττα, και σε απομόνωση των συνεργατών του κατακτητή. Επίσης σημαντικές είναι και οι διακηρύξεις της Επιτροπής Οδοφραγαμάτων.

Ακόμη διακρίνουμε σημαντικά κείμενα της Μυστικής Εταιρείας «Κεντρική Επιτροπή Αντιστάσεως», που δρα στο Παρίσι, καθώς και άλλων επιτροπών στο γαλλικό χώρο: Ενωση Δημοκρατικού Τύπου, Δημοκρατική και Κοινωνική Επιτροπή, Λίγκα Πολωνών Εξόριστων, κ.λπ. Πλουσιοί είναι επίσης το παρεχόμενο υλικό ανακοινώσεων και «διαμαρτυρήσεων» που σχετίζονται με την καταστολή της Ουγγρικής εξέγερσης.

Από τα κείμενα δημοκρατικού και κοινωνικού φρονητισμού με τη μορφή διαλόγων διακρίνουμε δύο: τους «Τρεις Πολιτικούς Διαλόγους» και την «Κατήχηση του Ρώssου Λαού». Το πρώτο είναι του Γάλλου δημοσιολόγου Καρμενίνου. Ο διάλογος γίνεται ανάμεσα στο δάσκαλο Πέτρο και το νεαρό Φραγκίσκο και καταδεικνύει τη νομιμότητα και υπεροχή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το δεύτερο είναι έργο Ρώssου εξόριστου στο Βερολίνο. Ο διάλογος γίνεται μεταξύ ενός καταδικασμένου και ενός κατηχούμενου. Αναπτύσσονται οι αρχές της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας αλλά και της πολιτικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

Οι σοσιαλδημοκράτες

Η Φεβρουαριανή Γαλλική επανάσταση του 1848, μέσα από συνεχείς μεταβολές, νίκες και ήττες, που αρχίζουν με την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης του Παρισινού προλεταριάτου τον Ιούνιο του 1848, θα οδηγηθεί τελικά στην 18 Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Στη διάρκεια αυτής της πορείας αναδεικνύεται ο κρίσιμος ρόλος της δημο-

Συνέχεια στην 26η σελίδα

Συνέχεια από την 25η σελίδα

κρατικής μικροαστικής τάξης. Η Αναγέννηση παρακολουθεί ιδιαίτερα την πορεία του συγκεκριμένου κόμματος και εκλαϊκεύει τις αρχές του, συγκεντρώνοντας την προσοχή στο κομβικό για τις παραπέρα πολιτικές εξελίξεις πρόβλημα της γαλλικής επέμβασης στην Ιταλία, στο πρόγραμμα του «Ορους» μπροστά στις εκλογές για τη νομοθετική Συνέλευση και στην αντίθεσή του στην αναθεώρηση του Συντάγματος.

Ετσι, στην Αναγέννηση αναδημοσιεύονται, από τον Απρίλιο έως τον Σεπτέμβριο του 1849, αγορεύσεις των κύριων εκπροσώπων του «Ορους», όπως του Λεντρώ Ρολέν και Ιουλίου Φαβρ, που καταδικάζουν την επέμβαση στην Ιταλία σαν παραβίαση των διατάξεων του Συντάγματος και υποχώρηση από τις διεθνιστικές αρχές της Φεβρουαριανής επανάστασης.

Υστερα από τη διάλυση της δημοκρατικής μερίδας της γαλλικής αστικής τάξης, που σημαδεύεται με την ήττα του Κεβιανάκ στις προεδρικές εκλογές της 10ης Δεκεμβρίου 1848, η συσπείρωση των λαϊκοδημοκρατικών με τους εργάτες δημιουργεί κάποιες ελπίδες στους οπαδούς της επανάστασης. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, η Αναγέννηση, λίγο αργότερα, τον Απρίλη του 1849, θα δημοσιεύσει σχεδόν αυτούσια την διακοίνωση των αντιπροσώπων του «Ορους» στη Συντακτική Συνέλευση προς τους εκλογείς.

Την περίοδο της πάλης στο εσωτερικό της αστικής τάξης, ανάμεσα στο κόμμα της τάξης και τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη, από τις 31 Μαΐου 1850 έως τις 2 Δεκεμβρίου 1851, κύριο και κρίσιμο θέμα είναι η υπεράσπιση των συνταγματικών αρχών και δικαιωμάτων. Η Αναγέννηση θα καλύψει και θα σχολιάσει ιδιαίτερα αυτή την κρίσιμη περίοδο. Ετσι, στα φύλλα του Ιουλίου-Αυγούστου 1851, θα δημοσιευθεί η αγόρευση στην Νομοθετική Συνέλευση του αντιπροσώπου του «Ορους», Μιχαήλ Βουργίου, κατά της σχεδιαζόμενης αναθεώρησης του Συντάγματος, σε μία εποχή κρίσιμη όπου ετοιμάζεται το πραξικόπημα της 2 Δεκεμβρίου 1851. Στην ουσία, η ομιλία του Βουργίου αποτελεί ένα μανιφέστο των αρχών του «Ορους». Κατ' αρχήν αντιδιαστέλλονται οι θέσεις των δημοκρατικών κοινωνιστών από εκείνες των νομιμοφρόνων σε ό,τι αφορά την εκτίμηση του χαρακτήρα του Γαλλικού 1848. Στη συνέχεια διαγράφονται οι θέσεις του «Ορους» απέναντι στο πρόβλημα της ταξικής πάλης και των ταξικών αντιθέσεων, και επισημαίνονται οι τρεις φάσεις του κοινωνικού και πολιτικού μετασχηματισμού: πολιτική δημοκρατία, κοινωνική δημοκρατία και υπέρβαση της αντίθεσης κεφαλαίου και μίσθωσης εργασίας με τη συμφιλίωση και αρμονία. Πρόκειται για ένα σοσιαλδημοκρατικό σχήμα, που με διάφορες εκδοχές, με ενίσχυση άλλοτε της ουμανιστικής και άλλοτε της ελληνοκεντρικής διάστασης, θα προβληθεί πολύ από τα ριζοσπαστικά έντυπα. Η θέση αυτή θα υποστεί και την κριτική του Κ. Μαρξ, ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά στη 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη: «...ο ιδιόμορ-

Εικόνα από τα οδοφράγματα της παρισινής εξέγερσης του 1848, με το στρατό να συμφιλιώνεται με τον επαναστατημένο λαό. Λαϊκή γκραβούρα της εποχής. Η εφημερίδα «Αναγέννησις» παρακολουθούσε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα γεγονότα εκείνα, σε μια προσπάθεια άντλησης διδαγμάτων χρήσιμων για τον αναπτυσσόμενο κοινωνικό και εθνικό αγώνα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα.

φος χαρακτήρα της σοσιαλδημοκρατίας συνοψίζεται σε τούτο: ζητούσαν τους δημοκρατικούς λαϊκούς θεσμούς όχι σαν μέσο για να καταργήσουν τα δύο αντίθετα άκρα, το κεφάλαιο και την εργασία, μα για να μετριάσουν την αντίθεσή τους και να την μετατρέψουν σε αρμονία [...] δεν πρέπει ωστόσο να κάνουμε την στενοκέφαλη σκέψη πως η μικροαστική τάξη θα ήθελε να επιβάλει αξιωματικά ένα εγωιστικό ταξικό συμφέρον. Το αντίθετο, πιστεύει πως οι ειδικοί όροι της απελευθέρωσής της είναι και οι γενικοί όροι που μ' αυτούς μόνο είναι δυνατό να σωθεί η σύγχρονη κοινωνία και να αποφευχθεί η πάλη των τάξεων...».

Άντληση διδαγμάτων

Η αξιολογική θεώρηση του Γαλλικού 1848 από τη ριζοσπαστική μερίδα της Αναγέννησης δεν έχει α-

πλώς ένα χαρακτήρα πολιτικο-φιλολογικής απασχόλησης. Πρόκειται εδώ για μια σοβαρή προσπάθεια να αντληθούν χρήσιμα διδάγματα για την αναπτυσσόμενη κοινωνική και εθνική πάλη στα Επτάνησα, αλλά και για τις γενικότερες εξελίξεις του Ελληνικού έθνους.

Τον Απρίλιο του 1849, όταν πρωτοεκδίδεται η Αναγέννηση, έχουν περάσει ήδη 14 μήνες από την έκρηξη της Φεβρουαριανής επανάστασης. Βρισκόμαστε σε μια περίοδο που το γαλλικό προλεταριάτο έχει ήδη νικηθεί (Εξέγερση Ιουνίου 1848), ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης έχει πια κάνει το πρώτο βήμα προς το πραξικόπημα της 2 Δεκεμβρίου 1851 με την κατάκτηση της προεδρίας (10 Δεκεμβρίου 1848), και η δημοκρατική αστική τάξη βρίσκεται ήδη σε υποχώρηση (γεγονότα της 29 Ιανουαρίου και της 28 Μαρτίου 1849), με την αποδοχή της διάλυ-

σης της Συντακτικής Συνέλευσης και των πολιτικών λεσχών, ενώ την ίδια στιγμή ετοιμάζεται η επέμβαση στην Ιταλία.

Η φθίνουσα αυτή πορεία θεωρείται από τους ριζοσπάστες της Αναγέννησης νομοτελειακή, με το σκεπτικό ότι «οι ημιτελώς ενεργούντες επαναστάσεις τον τάφον αυτών υποσκάπτουσι» (Αναγέννηση 2/16 Σεπτεμβρίου 1849). Και είναι ημιτελής η επανάσταση στο βαθμό που δεν προχώρησε με ριζικό τρόπο να καταστρέψει τις παλιές δομές.

Η αιτία, πάντα κατά τους Ριζοσπάστες, αυτής της αμφιταλάντευσης βρίσκεται στη διάσπαση της προσωρινής κυβέρνησης σε δύο μερίδες και, ακολούθως, στην υπερίσχυση της μετριοπαθούς πτέρυγας. Σαφώς εδώ αντιδιαστέλλονται οι αστοί δημοκράτες («National») από τους λαϊκοδημοκρατικούς και την εργατική τάξη. Ετσι, στο ίδιο άρθρο σημειώνεται: «...Ως εκ της διαφωνίας ταύτης, η προσωρινή κυβέρνηση εις δύο κόμματα ευρέθη διηρημένη. Εκ τούτων το μεν εν, συγκροτούμενον παρά των πολιτών Λαμαρτίνου, Δουπενδελέρου, Αραγώ, Γαρνιέρου-Παγέ, Μαράστ, Μαρρή και Κρεμιού, απέβλεπεν εις το να σώση δια γαληνιαίων μέσων την επανάστασιν, ηρκείτο προσωρινώς εις την απλήν καθιέρωσιν του δημοκρατικού πολιτεύματος καθ' όσον απέβλεπε το εξωτερικόν, ενεθάρρυνε μεν και υπέσχετο να υποστηρίξη τους λαούς προς ανάκτησιν της εθνικότητος και κυριαρχίας των, απείχεν όμως του να λάβη αποφασιστικόν τι μέτρον [...] τούτο ήτο το κόμμα της μετριοφρονος δημοκρατίας. Το δε άλλο, συγκείμενον παρά των πολιτών Λεδρού-Ρολλίνου, Φλοκώνας, Λουί Βλαγκ και Αλβέρτου, θαρραλεώτερον και ριζικώτερον του άλλου και πιστώτερον παριστάνον τας τάσεις της επαναστάσεως και τας ανάγκας της νέας κοινωνίας, έτεινεν εις την

Ο Πιερ-Ζοζέφ Προυντόν (1809-1865), Γάλλος σοσιαλιστής, μαχόμενος διανοητής και συγγραφέας. Οι κοινοκτημονικές θεωρίες του Προυντόν, μαζί με τις ιδέες του Σαίν-Σιμόν και του Φουριέ, καθώς και τις αρχές του Ιταλού φιλόσοφου και επαναστάτη Τζουζέπε Ματσίνι, άσκησαν σημαντική επίδραση στους πρωτοπόρους Επτανήσιους Ριζοσπάστες, επίδραση που διαγράφεται καθαρά στις σελίδες της ριζοσπαστικής «Αναγέννησης» ιδίως.

πλήρη παραδοχήν όλων εκείνων των μέτρων τα οποία ηδύναντο να διασώσωσιν οριστικώς την επανάστασιν και να θέσωσιν αυτήν εκτός παντός κινδύνου αντιδράσεως. Απέβλεπε δε, εις μεν το εσωτερικόν εις την καθαράν εφαρμογήν της δημοκρατίας, όχι μόνον δια της απλής μεταβολής του σχήματος της κυβερνήσεως αλλά και δια της καθιερώσεως των κοινωνικών εκείνων θεσμοθεσιών αίτινες ηδύναντο να δωσώσιν αληθή προσόντα υπάρξεως και διαρκείας εις το νέον πολίτευμα, εξωτερικώς δε εις την θαρραλέαν, εύτολμον και άμεσον υποστήριξιν της των λαών απελευθερώσεως, προς ταχείαν και πλήρη επίτευξιν του μεγάλου σκοπού της ευρωπαϊκής αναπλάσεως. Τούτον ήτο το καθαρόν δημοκρατικόν κόμμα ή άλλως της κοινωνικής δημοκρατίας...».

Δημοκρατία με κοινωνικό περιεχόμενο

Στην παραπάνω ανάλυση, το δεύτερο κόμμα της προσωρινής κυβέρνησης, αφορά στην ουσία μία συμμαχία της μικροαστικής τάξης και των εργατών υπό την κυριαρχία της πρώτης, ενώ έχει σημειωθεί η εξέγερση του Ιουνίου του 1848, η οποία ήδη σηματοδοτεί τη συγκρότηση της εργατικής τάξης σε αυτόνομο φορέα, με διακριτούς πλέον σκοπούς, για την εγκαθίδρυση μίας νέας κοινωνίας. Η σύλληψη αυτής της έννοιας της εργατικής τάξης τον Απρίλη του 1849 είναι μακριά από το οπτικό πεδίο των πρώτων Επτανήσιων ριζοσπαστών. Η ανατροπή εκ θεμελίων του σταθερού οικοδομήματος της παλιάς κοινωνίας και η ανένεργη του νέου, κατά τους πρώτους ριζοσπάστες, συνδέεται με την αποκατάσταση των εθνοτήτων και την καταστροφή κάθε μοναρχικής και αριστοκρατικής θεσμοθέτησης, και με την εγκαθίδρυση θεσμοθεσιών αληθώς ελευθέρων και λαοσώων, στη βάση της κυριαρχίας του λαού. Είναι φανερό ότι η επανάσταση δε συμβιβάζεται με την ιδέα της ανατροπής της αστικής τάξης, εφ' όσον οι καινούριες θεσμοθεσίες προσανατολίζονται σε μια δημοκρατία με κοινωνικό περιεχόμενο, που θα συμφιλιώνει το κεφάλαιο με τη μισθωτή εργασία.

Η επανάσταση με τη μορφή αυτή είναι, σύμφωνα με τους πρώτους ριζοσπάστες, αναπόφευκτο νομοτελειώδες φαινόμενο στην πορεία της Ιστορίας, και αυτός είναι ο τελικός νόμος εξέλιξης, όσα πωσωγυρίσματα και αν υπάρξουν. Η διαπίστωση αυτή, που απορρέει από την μέχρι τώρα πορεία της ιστορικής εξέλιξης, έρχεται να ενισχυθεί από την πίστη στο αναπόφευκτο της παγκόσμιας επανάστασης, η οποία είναι σύμφωνη με το σωτήριο κήρυγμα του χριστιανισμού.

Κάτω από το προηγούμενο σκεπτικό, το σύνθημα της διεθνούς αλληλεγγύης και συμπαρατάξης που κατέγραψε η Γαλλική Φεβρουαριανή επανάσταση στις προμετωπίδες της γίνεται βασικό στήριγμα της επαναστατικής ριζοσπαστικής ιδεολογίας. Καμιά επανάσταση και καμιά κοινωνία δε μπορεί να δικαιωθεί εάν δεν

Ο Ιωσήφ Μουφερράτος (1816-1888), συναρχηγός του Ριζοσπαστικού Ενωτικού Κόμματος, του πρώτου κόμματος αρχών, και εκδότης της «Αναγέννησης». Για τους αγώνες και τη μαχητική αντικυβερνητική αρθρογραφία του εκτοπίστηκε στο ερμηονήσι Ερρεικούσα (1851-1857) από τους Αγγλους «προστάτες».

υλοποιεί και δε βιώνει την παραπάνω διεθνοιστική αρχή.

Προσαρμογή και αφομοίωση

Οι προσλαμβανόμενες κοινωνιστικές και δημοκρατικές ιδέες προσαρμόζονται και αφομοιώνονται κριτικά μέσω πολλών σταθμών υποδοχής. Οι πολιτικές επαναστατικές εφημερίδες συνιστούν έναν τέτοιο σταθμό. Οσον αφορά την Αναγέννηση, οι προσλαμβανόμενες από αυτήν πολιτικοκοινωνικές ιδέες σχολιάζονται πολλές φορές ή εντοπίζονται επεξεργασμένες σε άλλες στήλες από εκείνες της πρόσληψης, ιδιαίτερα στα κύρια άρθρα, όπου χρησιμοποιούνται ως πολύτιμα όπλα στον ιδεολογικό αγώνα, στον αγώνα κατά της ξενοκρατίας και στην προβολή και προώθηση των κοινωνικών αιτημάτων.

Ενας δεύτερος σταθμός είναι η Επτανησιακή Βουλή, όπου οι ιδέες αυτές, αφού αφομοιωθούν κριτικά από τους Επτανήσιους βουλευτές, συντελούν στην καλύτερη επεξεργασία και προβολή των κοινωνικών αιτημάτων. Η συμβολή των Ριζοσπαστών προς αυτή την κατεύθυνση είναι σημαντική. Ενα τρίτο σταθμό αποτελούν τα ατομικά δημοσιεύματα ή πολιτικά έργα, που εκλαίκευουν παραπέρα τις πολιτικοκοινωνικές ιδέες.

Τα πολλαπλά επαναστατικά καθήκοντα της εποχής δυναμοποιούν στο έσχατο σημείο το πλέγμα της πρόσληψης, αφομοίωσης και διάχυσης των πολιτικών ιδεών, ενώ οι επαναστατικές μεταβολές που έχουν στο μεταξύ σημειωθεί στον τομέα των θαλασσιών μεταφορών ενώνουν πιο γρήγορα τον πομπό με το δέκτη και η μελέτη αυτής της ιστορίας γίνεται μια γοητευτική περιπέτεια. Όχι μόνο οι προηγούμενες κοινωνιστικές και δημοκρατικές ιδέες έχουν διαποτίσει έκτοτε όλους τους αρμούς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής αλλά επίσης έχουν αποτυπωθεί μέχρι σήμερα τόσο οι όροι όσο και το πλαίσιο των πολιτικών αντιπαρθέσεων και συμμαχιών μέσω των οποίων διοχετεύονταν η κίνηση και η πάλη αυτών των ιδεών.

Οι αρνητικές εξελίξεις του σύγχρονου φαινομένου της παγκοσμιοποίησης καθιστούν επίκαιρο το αίτημα της επανάστασης. Ταυτόχρονα δίνεται μια νέα ώθηση στην ανάγκη διερεύνησης των αναλογιών ανάμεσα στους Ορεινούς του 1793, τους Ορεινούς του 1848 και τους Επτανήσιους ριζοσπάστες, αλλά και ανάμεσα στους τελευταίους και το πολιτικό κίνημα της δεκαετίας του 1970. Τέλος, αποκτά ιδιαίτερη σημασία ο έλεγχος της εγκυρότητας, σε όλη την προηγούμενη ιστορική πορεία, της μαρξιστικής ρήσης: «Η ιστορία την πρώτη φορά γράφεται ως τραγωδία και τη δεύτερη φορά ως κωμωδία».

Ο επαναστατικός Ριζοσπαστισμός, πρωτοποριακή για την εποχή της πολιτική κίνηση με κοινωνικό περιεχόμενο, είχε τις καταβολές του στους κοινωνικούς και εθνικούς αγώνες του Επτανησιακού λαού από τη βενετοκρατία, και τις αναφορές του στα δημοκρατικά ιδεώδη των Γαλλικών Επανάστασεων του 1789 και 1848. Στην εικόνα, Ριζοσπάστες βουλευτές της Ιονίου Βουλής (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Ο αγωνιστής Παναγιώτης Πανάς

Ένας Κεφαλονίτης Ριζοσπάστης στα χαρακώματα της μαχόμενης δημοσιογραφίας

Της **Ερης Σταυροπούλου**

Επ. καθηγήτριας Νεοελληνικής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών

ΕΝΑΣ ΔΡΟΜΟΣ στο Αργοστόλι θυμίζει, ακόμη, πως από κει ξεκίνησε τη δράση του στα μέσα περίπου του περασμένου αιώνα ο ξεχασμένος σήμερα Παναγιώτης Πανάς. Η λήθη που τον σκέπασε ίσως να οφείλεται στο ότι δεν ήταν θορυβώδης, ούτε προσπαθούσε να εντυπωσιάσει αλλά εργαζόταν αθόρυβα, σχεδόν περιωριακά. Υπήρξε ποιητής, αν και όχι σημαντικός, σε μια εποχή, όμως, που η ποιητική ιδιότητα φαινόταν σχεδόν αναγκαίο κοινωνικό προτέρημα, μαχητικός δημοσιογράφος, συστηματικός και ακαταπόνητος μεταφραστής μιας πολύ μεγάλης σειράς λογοτεχνικών και πολιτικών κειμένων ιδιαίτερα από την ιταλική γλώσσα, και θεωρητικός του ριζοσπαστισμού. Υπάρχει ακόμη και η σχεδόν αθέατη πλευρά του, καλυμμένη από το σκοτάδι της μυστικότητας. Από τα λίγα γνωστά μας στοιχεία διαφαίνεται η συμμετοχή του, ίσως και σε ηγετική θέση, σε μυστικές εταιρείες (όπως η εταιρεία της Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας, που είχε στόχο την ένωση των βαλκανικών λαών σε ομόσπονδες δημοκρατίες), καθώς και η επαφή του με έντυπα και πολιτικές ομάδες στα Βαλκάνια, αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

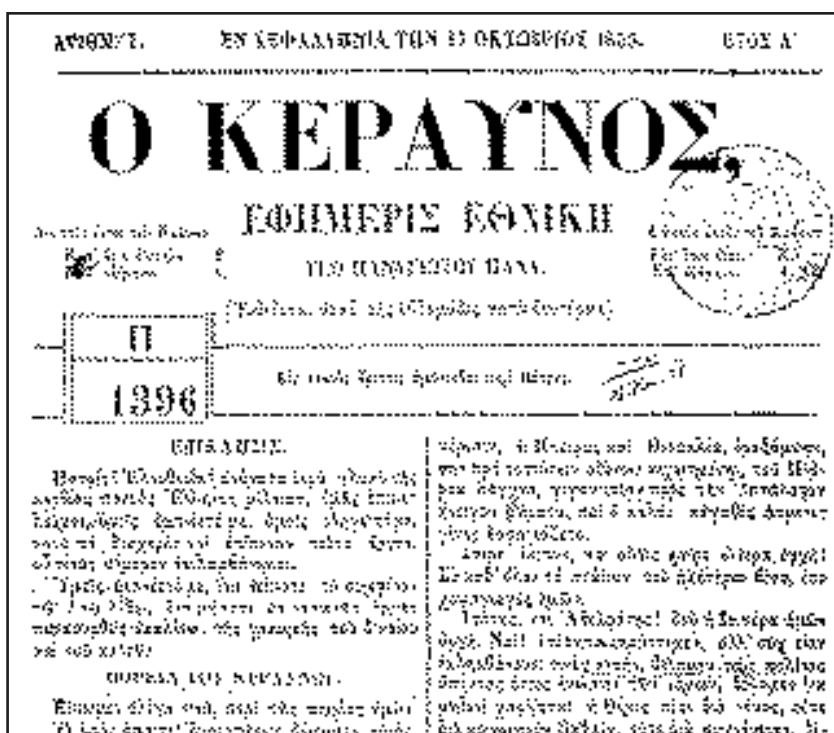
Όλες αυτές οι δραστηριότητες μας είναι κυρίως γνωστές από τη δημοσιοποίησή τους στον Τύπο της εποχής. Αυτός, άλλωστε, ήταν ο στόχος και η κύρια συνεισφορά του. Πνεύμα ανήσυχο, χωρίς ιδιαίτερη πρωτοτυπία, αλλά ευαίσθητο και ανοικτό σε νέες ιδέες, επέλεγε και πρόβαλλε μέσα από διάφορα έντυπα ό,τι θεωρούσε αξιόλογο στον τομέα της πολιτικής, της κοινωνικής κριτικής, αλλά και της λογοτεχνίας.

Μπορούμε, λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι ο Πανάς, ως εκδότης ή συνεργάτης εφημερίδων και περιοδικών από το 1855 έως το θάνατό του το 1896, σημάδεψε με την παρουσία του το χώρο του ελληνικού Τύπου, καθώς τα έντυπα που ο ίδιος δημιούργησε και εκείνα με τα οποία συνεργάστηκε, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, ξεπερνούν τα τριάντα.

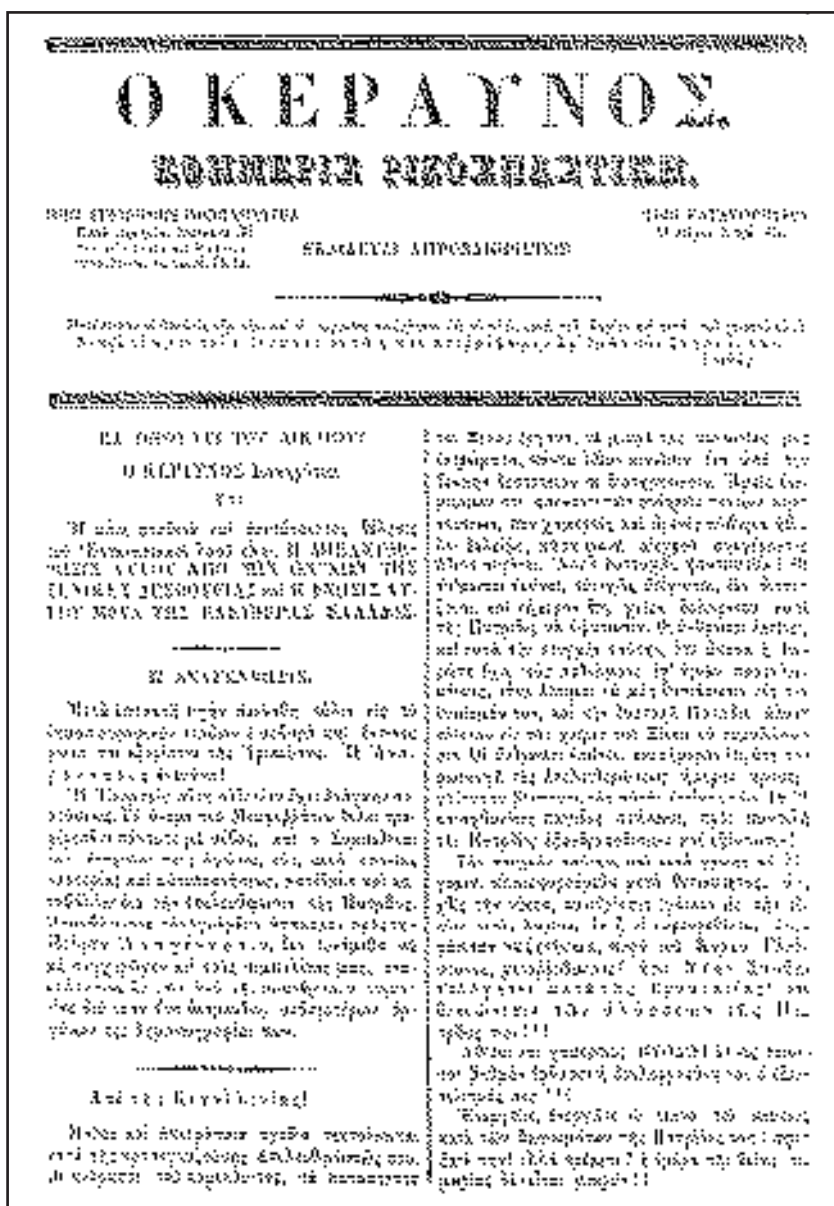
Μαχητική δημοσιογραφία

Αν μας ενδιαφέρει η ατομική του πορεία, δεν είναι μόνο για τα ιδιαίτερα της χαρακτηριστικά αλλά και γιατί αυτά τον συνδέουν με μια μεγάλη σειρά μαχητικών δημοσιογράφων του 19ου αιώνα, παρουσιάζοντάς τον εντέλει μέσα από τον καθρέφτη του ελληνικού Τύπου ως χαρακτηριστικό εκπρόσωπο των ιδεολογικών ζυμώσεων, των νοοτροπιών και των δημοσιογραφικών αγώνων μιας ολόκληρης πενητηκονταετίας.

Γεννημένος στην Κεφαλονιά το

Επάνω, το πρώτο φύλλο της εφημερίδας «Ο Κεραυνός», που εξέδωσε ο Παν. Πανάς στην Κεφαλονιά, στις 18 Νοεμβρίου 1858. Η έκδοσή του διακόπηκε στο τρίτο φύλλο, πιθανόν υπό την πίεση της Προστασίας. Ο «Κεραυνός» ξανακυκλοφόρησε (κάτω) το 1858, ως επίσημο όργανο των Ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς. Εκλείσει οριστικά μετά τη σύγκρουση του Πανά με φιλοκυβερνητικό υποψήφιο βουλευτή (αρχείο εφημ. Ερης Σταυροπούλου).

1832, στη διάρκεια της αγγλικής Προστασίας (1815-1864), έζησε από κοντά τις μεγάλες ώρες του ριζοσπαστισμού, τις διώξεις, τις εξορίες των πρωτεργατών, τις διαδηλώσεις της νεολαίας, τις εξεγέρσεις του 1848 και 1849. Δάσκαλός του, που τον διαμόρφωσε ιδεολογικά, ήταν ο Ιωσήφ Μομφερράτος, «ο σπορέας του ριζοσπαστισμού» στη Κεφαλονιά, σύμφωνα με τον Ηλία Τσιτσάλη. Ο Μομφερράτος του μετέδωσε τις ιδέες του Ματσίνη, του Λεντρί Ρολέν και άλλων δημοκρατικών επαναστατών.

Η τοποθέτησή του στο πλευρό του Μομφερράτου προδηλώνει και το ιδεολογικό περιεχόμενο των γραπτών του. Η πρωταρχική του αποστολή, που την εκπλήρωσε με αναμφισβήτητη επιτυχία, ήταν να μεταφέρει στη δημοσιότητα τις ιδέες των λεγόμενων «αληθών» ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς –εκείνων δηλαδή που συνέδεαν το αίτημα της ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα με την αλλαγή του πολιτεύματος σε δημοκρατικό– και να αντιταχθεί στις απόψεις και στις κατηγορίες των «ενωτικών». Ο ίδιος υποστήριζε ότι η διάσπαση των ριζοσπαστών ήταν αποτέλεσμα ραδιουργιών της Προστασίας.

Αυτών το στόχο φανερώνουν ανάγλυφα οι τρεις μικρού σχήματος, τετρασέλιδες και λιγόζωες εφημερίδες, που εξέδωσε στο Αργοστόλι έως την ένωση. Γραμμένες κατά το μεγαλύτερο μέρος τους από τον ίδιο, ήταν εβδομαδιαίες ή κυκλοφορούσαν σε ακανόνιστα διαστήματα.

Η πρώτη εκδόθηκε το 1855, σε μια εποχή που το ριζοσπαστικό κίνημα είχε αποδεκατιστεί από τα δυναμικότερα στελέχη του, τους Κεφαλονίτες ριζοσπάστες. Της έδωσε τον τίτλο Κεραυνός, για να δηλώσει τη δύναμη της ελεύθερης δημοσιογραφίας εναντίον κάθε παρανομίας.

Ελευθερία – Ισότητα – Αδελφότητα

Εντονη προβολή του ενωτικού πόθου, αντίθεση με την Αγγλική Προστασία και έκφραση συμπάθειας για τους εξόριστους ριζοσπάστες, είναι το στίγμα που μας δίνει, καθώς ακόμη οι ριζοσπαστικές του ιδέες βρίσκονταν μέσα στο πνεύμα ενός φιλελεύθερου ρομαντισμού: ανάπτυξη του εθνικισμού, επαναστατικός αναβρασμός, απογοήτευση για το παρόν, που εναλλασσόταν με την πιο παράτολμη αισιοδοξία για το μέλλον. Παράλληλα είχε αποδεχτεί και κήρυττε φανερά το δόγμα της ελευθερίας, ισότητας και αδελφότητας, όπως ακριβώς ο Μομφερράτος από το 1849.

Μόλις τρία φύλλα κατόρθωσε να κυκλοφορήσει τότε ο Κεραυνός και διακόπηκε η έκδοσή του πιθανόν έπειτα από πίεση της Προστασίας. Το 1858, όμως, ξανακυκλοφόρησε ως ε-

Οι πληρεξούσιοι της ΙΓ΄ Ιονίου Βουλής που, στις 23 Σεπτ. / 5 Οκτωβρ. 1863, ψήφισε την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. Στο μέσο, καθήμενος, ο πρόεδρος της Βουλής Ριζοσπάστης Στέφανος Παδοβάς (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Ο Τύπος μετά την Ένωση

Οι τύχες της επανησιακής εφημεριδογραφίας από το 1864 έως το 1914

Του Ζήσιμου Χ. Συνοδινού

Ιστορικού, αρχαιολόγου του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας

ΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ 1864 -1914 είναι για τα Ιόνια Νησιά περίοδος ενσωμάτωσης στον εθνικό κορμό και σταδιακής υποχώρησης ορισμένων χαρακτηριστικών του ιδιόμορφου επανησιακού πολιτισμού, ο οποίος όμως αποδείχθηκε τελικά αρκετά ανθεκτικός. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο πλούσιος, μαχητικός, εντυπωσιακός σε ποσότητα και ποιότητα Επτανησιακός Τύπος.

Ο εκδοτικός οργανισμός αμέσως μετά την κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας, το 1848, συνεχίζεται αμείωτος καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Παράλληλα αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό ο Τύπος, ενώ η λεγόμενη «παμφλετομανία» (καταιγισμός από μονόφυλλα, μαχητικά φυλλάδια, λίβελους) δίνει και παίρνει. Αυτή η παράδοση στην «εφημεριδογραφία» παραμένει ζωντανή και μετά την Ένωση, συντηρούμενη από το πνευματικό κλίμα των νησιών, από τους ταξικούς και κοινωνικούς αγώνες στη δύσκολη διαδικασία της αφομοίωσης, από τα έντονα πολιτικά πάθη, τις προσωπικές εμπάθειες, το ταμπεραμέντο των κατοίκων.

Οι ποικίλες τοπικές εφημερίδες αναμειγνύονται ενεργά στα κοινά, υποστηρίζοντας πολιτικές ιδέες, κόμ-

ματα, βουλευτές, δημοτικούς και κοινωνικούς παράγοντες της περιφέρειάς τους. Μετά τον αγωνιστικό οίστρο κατά της ξενοκρατίας και την εξασθένηση του κοινωνικού οράματος των ριζοσπαστών, αναπαράγεται στα Ιόνια Νησιά ο ελλαδικός κομματισμός. «Δεν ήτο πλέον εποχή ιδεών αλλά ιδιοτελείας και φατριασμού», αναφέρει με κάποια αποστροφή ο Ληξουριώτης ιστοριοδίφης Ηλίας Τσιτσέλης στα *Κεφαλληνιακά Σύμμεικτα*.

Πολιτικές προσωπικότητες, φιλελεύθεροι διανοούμενοι, δημοσιογράφοι, εκδότες, με τον αέρα της απαλλαγής από τον ξένο κυρίαρχο και με το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης, εισρέουν σε ένα νέο, ευρύτερο πολιτικοκοινωνικό και πνευματικό περιβάλλον. Μερικοί πολιτικοί δεν καταφέρνουν να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες (οι «παλαιοί» ριζοσπάστες, θιασώτες της «κοινωνικής δημοκρατίας», Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, Ιωσήφ Μομφερράτος, Γεράσιμος Λειβαδάς, Δημήτριος Δαυής). Άλλοι, φορείς κοινωνικών μηνυμάτων και προοδευτικών ιδεών βασισμένων στον ευρωπαϊκό διαφωτισμό, αγωνίζονται με αυταπάρηση για προγράμματα δύσκολα, όπως η αποκατάσταση των ακτημόνων αγροτών, η ισότητα, η κοινωνική δικαιοσύνη, οι σοσιαλιστικές ιδέες (Πολυχρόνης Κωνσταντάς, Ρόκκος

Χοϊδάς, Παναγιώτης Πανάς). Οι περισσότεροι προσαρμόζονται εύκολα στο ελλαδικό πολιτικό σύστημα, πρωτοστατούν ή συμμετέχουν στα μεγάλα κόμματα της εποχής, εξελίσσονται, και αρκετοί διαπρέπουν στο ελληνικό κοινοβούλιο, αναβαθμίζοντάς το ποιοτικά (περίπτωση Κωνσταντίνου Λομβάρδου, Ιάκωβου Πολυλά, Γεωργίου Θεοτόκη). Στα Επτάνησα, τα φιλελεύθερα αστικά κόμματα γενικά υπερέχουν έναντι των συντηρητικών πολιτικών σχημάτων. Μάλιστα στις αρχές του αιώνα μας οι Επτανήσιοι σοσιαλιστές (Μαρίνος Αντύπας, Πλάτων Δρακούλης, Νικόλαος Μαζαράκης, Κωνσταντίνος Θεοτόκης κ.ά.) κοινωνικοποιούν τους πολιτικούς αγώνες, στηλιτεύουν την πολιτική συναλλαγή, τον στείρο τοπικισμό, προβάλλοντας τις ιδέες της αβασίλευτης δημοκρατίας, της λαϊκής κυριαρχίας, της πανανθρώπινης ελευθερίας, ισότητας και αδελφοσύνης. Μετά δε το 1910, οι νέοι πολιτικοί σχηματισμοί, με την καταλυτική παρουσία του Κόμματος των Φιλελευθέρων του Ε. Βενιζέλου, περιορίζουν ακόμη περισσότερο τον παραδοσιακό παλαιοκομματισμό.

Οι τίτλοι των εφημερίδων που κατά καιρούς κυκλοφόρησαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο υπολογίζουμε ότι υπερβαίνουν, μόνο στα τέσσερα μεγάλα νησιά και την Ιθάκη, τους τριακόσιους πενήντα. Φαινόμενο μο-

ναδικό για τα ελληνικά δεδομένα. Εκτός από την Αθήνα, την Ερμούπολη, στην αρχή, και την Πάτρα, σε καμία άλλη πόλη ή περιοχή της χώρας δεν συναντάμε όλη αυτή την περίοδο τόση δυναμικότητα, τέτοιο εύρος και μέγεθος στην εν γένει εκδοτική παραγωγή, κυρίως δε στα πολιτικά φυλλάδια, τις ποικίλες εφημερίδες και τα περιοδικά.

Πολιτισμική ιδιαιτερότητα

Η αιτία εντοπίζεται κυρίως στο ανήσυχο σώμα των μορφωμένων και των διανοουμένων των νησιών, που απαρτιζόταν από μέλη της παλιάς ευγένειας ή από φιλόδοξους ανερχόμενους αστούς, με ανώτατες σπουδές και εμπειρίες στις δυτικοευρωπαϊκές πόλεις, γλωσσομαθείς και κοσμοπολίτες, σε συνδυασμό με τον υψηλό βαθμό αστικοποίησης των έξι πόλεων-λιμανιών, την αναπτυσσόμενη διοικητική γραφειοκρατία από την εποχή των ξένων κυριάρχων, το ενδιαφέρον του λαού για πληροφόρηση και την εισαγωγή των φιλελεύθερων οικονομικών θεσμών. Υπερεκπαίδευση λοιπόν και ευρεία παιδεία του πιο ζωντανού τμήματος του επανησιακού κοινωνικού σώματος —από το οποίο αναδύθηκε η περίφημη Επτανησιακή Σχολή—, αντίληψη μιας πολιτισμικής ιδιαιτερό-

τητας, επαφή με την Ευρώπη και τα δυτικά ήθη, αρκετοί έμπειροι τυπογράφοι που τολμούν να ξοδέψουν περιουσίες, μεγάλη κατανάλωση σχετικά φθηνών ως προς την τιμή εφημερίδων. Μη λησμονούμε επίσης τους ταξικούς-κοινωνικούς αγώνες, που συντηρούσαν την αντιπαράθεση σ' ένα πνευματικό περιβάλλον που είχε σε υπόληψη το γραπτό λόγο και το έντυπο.

Γενικά χαρακτηριστικά

Από μια προσεκτική έρευνα και κατά το δυνατόν συστηματική καταγραφή εξάγουμε τα εξής ενδιαφέροντα στατιστικά στοιχεία:

- Πάνω από το ένα τρίτο των τίτλων των εφημερίδων κατέχει η Ζάκυνθος. Γύρω στο 30% των τίτλων εντοπίζεται στην Κέρκυρα, 26-27% στην Κεφαλονιά, ενώ η παραγωγή της Λευκάδας φθάνει μόλις το 8% του συνόλου. Από τα υπόλοιπα μικρότερα νησιά, μόνον η Ιθάκη παρουσιάζει έναν τίτλο στα 1914. Τέσσερις, τέλος, επανησιακές εφημερίδες εκδίδονται σε Αθήνα και Πειραιά.

- Από τις εφημερίδες που αγωνίστηκαν για την Ένωση μόνον δύο κερκυραϊκές συνεχίζουν την κυκλοφορία τους μετά το 1865-66: Η *Εθνεγερσία* (1861-1868) και η *Αναγέννησις* (1863-1870).

- Χρησιμοποιούνται ξανά τα ονόματα των ιστορικών εφημερίδων του αγώνα κατά της αγγλοκρατίας, όπως *Αναγέννησις*, *Αλήθεια*, *Ένωση*, *Κεραυνός*, *Πατρίς*, *Ρήγας*, *Φιλελεύθερος*, *Χωρικός* κ.ά.

- Στα πρώτα τριάντα χρόνια από την Ένωση, περίοδο οικονομικής ανάπτυξης και πνευματικής ευφορίας, στα τρία μεγαλύτερα νησιά έρχεται στη δημοσιότητα το 70% των τίτλων. Τότε βρίσκονται σε κυκλοφορία κάθε χρόνο κατά μέσον όρο συνολικά 9-10 περίπου τίτλοι. Υπάρχουν φυσικά περιόδοι με περισσότερες κυκλοφορίες, αλλά εκεί που οι τίτλοι των εφημερίδων πυκνώνουν εξαιρετικά είναι στις χρονιές των εκλογικών αναμετρήσεων, όπου συνήθως υπερβαίνουν τους 20. Κατά το διάστημα 1894-1914, οι τίτλοι πέφτουν στους 7-8 το χρόνο.

- Συνολικά, πάνω από τα μισά φύλλα έχουν μικρή διάρκεια ζωής που δεν ξεπερνάει τον ετήσιο κύκλο. Είναι εμφανής, την πρώτη περίοδο, η ενεργή ανάμειξη της ντόπιας λογισμύνης στη δημοσιογραφία και την πολιτική.

- Οι περισσότερες εφημερίδες είναι εβδομαδιαίες, αρκετές μάλιστα έχουν ανώμαλη κυκλοφορία (εκδίδονται «αορίστως», «εκτάκτως», «απροσδιόριστως»), δημοσιεύουν παραρτήματα ή διακόπτουν για πολύ, επανακάμπτοντας συγκυριακά στις εκλογικές αναμετρήσεις και στα μεγάλα εθνικά, πολιτικά ή τοπικά γεγονότα. Καταναλώνονται αποκλειστικά σχεδόν μέσα στα όρια του κάθε νησιού, αν όχι μόνο μέσα στις πόλεις, ενώ λίγες μεγάλες, με ένα δίκτυο ανταποκριτών, καταφέρνουν να καλύψουν τα τέσσερα-πέντε νησιά, την πρωτεύουσα ή και άλλους προορισμούς της επανησιακής διασποράς στο εξωτερικό.

- Είναι συνήθως μικρού σχήματος,

Οι τίτλοι των εφημερίδων της Ζακύνθου «Ελπίς» (φύλλο της 4ης Σεπτ. 1888, με την είδηση της κηδείας του Κ. Λομβάρδου) και «Πατριώτης» (φύλλο της 9ης Ιανουαρίου 1898, αναφερόμενο στα γεγονότα της Κρήτης) (αρχείο εφημ. Ε.Λ.Ι.Α.).

σημερινό Α4 περίπου, σε τέσσερις σελίδες δίσπλητες, χωρίς εικονογράφηση στην αρχή, κάποτε με καμιά ξυλογραφία. Η γλώσσα τους είναι η επικρατούσα καθαρεύουσα της εποχής. Πολλές όμως φιλοξενούν κείμενα στη δημοτική με τοπικούς μάλιστα ιδιωτισμούς. Πολλά άρθρα στις εφημερίδες είναι ανυπόγραφα και αρκετά σατιρικά υπογράφονται με ψευδώνυμα. Αυτή την περίοδο δεν λείπουν από μερικά φύλλα λίγα δημοσιεύματα στην ιταλική, τη γαλλική ή την αγγλική γλώσσα. Τα εμφανή τεχνικά προβλήματα στη ποιότητα απηχούν τις αδυναμίες των τοπικών τυπογραφικών εργαστηρίων.

Βελτιώσεις

Από τη δεκαετία του 1880 σταδιακά υπάρχει μια βελτίωση στην αισθητική και το περιεχόμενο των φύλλων, η κυκλοφορία διπλασιάζεται ή τριπλασιάζεται μέσα στην εβδομάδα, το σχήμα μεγαλώνει, η ύλη αυξάνεται, σε μερικές εφημερίδες κάνει την εμφάνισή της η διαφήμιση, η πιο πλούσια εικονογράφηση, με λιθογραφίες ή χαλκογραφίες και, σε εξαιρετικές περιπτώσεις ή επετείους, προστίθεται στις εικόνες ένα χρώμα επιπλέον.

- Τα αμιγώς σατιρικά φύλλα, εφη-

μερα και βραχύβια τα περισσότερα, γραμμένα συνήθως στη λαϊκή ντοπιολαλιά του κάθε νησιού, ξεχωρίζουν για την τσουχτερή σάτιρα, το στοχαστικό πείραγμα και το καλό τους γούστο. Τα ευθυμογραφικά φύλλα πυκνώνουν εντυπωσιακά από τη δεκαετία του 1870, αποτελώντας κάποια εποχή, χωρίς υπερβολή, το 15-20% του συνόλου των τίτλων.

- Οι εφημερίδες είναι κυρίως «πολιτικές και των ειδήσεων», που παρακολουθούν όμως με ενδιαφέρον τη σύγχρονη ελληνική και ξένη πνευματική δημιουργία, φιλοξενώντας πρωτότυπα κείμενα των Επτανήσιων λογίων, θεατρικά έργα, απομνημονεύματα, μεταφράσεις ή, κάποτε, φιλολογικά-κριτικά, ιστοριογραφικά και φιλοσοφικά άρθρα. Ενα τμήμα μάλιστα των παραπάνω εφημερίδων προσθέτει χαρακτηριστικά την ιδιότητα «κοινωνική και φιλολογική», διατηρώντας ιδιαίτερη σχέση με τα σύγχρονα πνευματικά - κοινωνικά θέματα. Τα φύλλα αυτά έχουν διασώσει ένα καταπληκτικό, σε όγκο και αξία, πραγματολογικό υλικό, πολύ χρήσιμο για τον σημερινό μελετητή της τοπικής ιστορίας: πολιτισμικές, ανθρωπολογικές, γλωσσικές πληροφορίες, ιστοριογραφικές αναφορές, τρόπους βίωσης του τοπικού,

Συνέχεια στην 32η σελίδα

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

— Αγγελοπούλου-Δανηλάτου, Αίνα: «Ιωσήφ Μομφερράτος» — Σπύρον Μυλωνά: «Επτάνησα. Αφιέρωμα στα 100 χρόνια της Ένωσης, 1864 - 1964», Αθήνα 1964.

— Αλισανδράτος Γ. Γ.: «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848-1864)», ανάπτυξη από τον τόμο «Κέντρο Μελετών Ιονίου. Πρακτικά Συμποσίου 1989».

— Ανδρεάδης, Α.: «Η Ένωση της Επτανήσου και η διοίκηση της Προστασίας», Αθήνα 1907.

— Βερόνιος, Γ.: «Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας», Κεφαλονιά 1870.

— Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ): Εφημερίδες Επτανήσων, δακτυλόγραφος κατάλογος, Ιαν. 1998.

— Ζώης, Λεωνίδα Χ.: «Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου» τόμος Α', Αθήνα 1963.

— Ιδρωμένος, Α.Μ.: «Πολιτική ιστορία της Επτανήσου (1815-1864)», Κέρκυρα 1935.

— Κονόμος, Ντίνος: «Επτανησιακός Τύπος 1798-1864 (ημίφυλλα, φυλλάδια, εφημερίδες και περιοδικά)», [Επτανησιακά Φύλλα, 5], Αθήνα 1964.

— Κοντονή, Άννα - Παπαθανασόπουλος, Κ.: «Οι πολιτικές και εθνικές ιδέες των Μεταρρυθμιστών (1848-1851)», Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού», «Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο, 16ος-20ός αι.», Αθήνα 1991, σ.σ. 310-319.

— Λιάκος, Αντ.: «Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα», εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1964, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1985.

— Lenormant, F.: «Le gouvernement des îles Ioniennes. Lettre a Lord J. Russell, Paris 1861, αναδημοσίευση «Η Διοίκηση των νησιών του Ιονίου, Κερκυραϊκά Χρονικά, τομ. ΙΧ, 1962, σ.σ. 97-162.

— Μάγερ, Κώστας: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμοι Α'-Γ, Αθήνα 1957-1960.

— Μαξ, Καρλ: «Η 18η Μπρυμαίρ του Λονδονβίου», εκδ. «Θεμέλιο, Αθήνα 1967-τον ίδιον: «Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία», εκδ. «Κλασικά Βιβλία», Αθήνα 1956.

— Μοσχονάς, Ν. Γ.: «Το Ιόνιο Κράτος και οι αγώνες των Επτανήσων», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. ΙΓ, Αθήνα 1977, σ.σ. 202-217.

— Νικοζάβουρα, Αγάθη: «Η εφημερίδα «Πατρίς» στην Κέρκυρα», Δ' Πανιώνιο Συνέδριο, τομ. Β' [Κερκυραϊκά Χρονικά, 26], Κέρκυρα 1982, σ.σ. 57-78.

— Νούτσος, Παν.: «Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875 έως το 1974», τομ. Α' (1875-1907), Αθήνα 1990- και τομ. Β' (1907-1925), Α' μέρος, Αθήνα 1991.

— Παξιδωπούλου-Σταυρινού, Μιράντα: «Οι εξεγέρσεις της Κεφαλονιάς κατά τα έτη 1848 και 1849». Εταιρεία Κεφαλονησίων Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 1980-της ίδιας: «Εσωκομματικές διαφοροποιήσεις των Μεταρρυθμιστών στην Επτάνησο και μία ανέκδοτη επιστολή του Ναπολέοντα Ζαμπέλη (1852)», Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού» [...], σ.σ. 320-334.

— Περιοδικό «Πόρφυρας», Κέρκυρα, τχ. 84-85, Γενάρης-Μάρτης 1998, αφιέρωμα στον Ιάκωβο Πολυλά.

— Πορφύρης, Κ.: «Η Επτανησιακή και ιδίως η Ζακυνθινή κοινωνία την περίοδο της Αγγλοκρατίας. Χρονικά Ζακύνθου, τ. 1 (1964).

— Σιαδάς, Ν. Ε.: «Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας», τομ. Γ 1863-1909, Αθήνα 1982.

— Σταυροπούλου, Ερη: «Παναγιώτης Πανός (1832 - 1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός», εκδ. «Επιχειρήματα, Αθήνα 1987-της ίδιας: «Η Ελλάδα και η «Ανατολική Ομοσπονδία». Οι περιπέτειες ενός οράματος τον 19ον αιώνα», περ. «Ουτοπία», αρ. 3, Σεπτ. Οκτ. 1992, σ.σ. 41-53.

— Χιώτης, Π.: «Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεις αυτού μέχρι ενώσεως, τομ. Α'-Β', Ζάκυνθος 1874 και 1877 (ανατύπωση).

— Χριστόπουλος, Παν. Φ.: «Εφημερίδες υποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970)», περιγραφικός κατάλογος, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / ΕΙΕ, Αθήνα 1994.

Οι τίτλοι των εφημερίδων της Κέρκυρας «Καποδίστριας» (φύλλο 7 Οκτ. 1873) και «Ρήγας ο Φεραίος» (25 Νοεμ. 1871), του κεφαλονίτικου «Ζιζανίου» (24 Νοεμ. 1910) του Γ. Μολφέτα και της Λευκαδίτικης «Ομονοίας» (23 Αυγ. 1879) (αρχείο εφημ. Ε.Λ.Ι.Α.).

Συνέχεια από την 31η σελίδα
 νοοτροπίες-συμπεριφορές και τρόπους πρόσληψης του πολιτικού φαινομένου από τις μικρές νησιωτικές κοινωνίες.

● Εκτός από τα καθαρά τοπικού ενδιαφέροντος ζητήματα, τις εφημερίδες απασχολούν συνήθως τα μεγάλα εθνικά θέματα, ενώ από τα επτανησιακά αναπτύσσονται συχνά η αφομοίωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (οικονομική-φορολογική, νομικο-θεσμική, θρησκευτική), το δασμολόγιο, το σταφιδικό, η δραστηριότητα και ο ρόλος της Ιονικής Τράπεζας, οι επεμβάσεις των ξένων, το αγροτικό πρόβλημα, η δημοτική γλώσσα, η εκπαίδευση και τα γράμματα. Πολλές αφιερώνουν χώρο στη διεθνή κίνηση, αλλά γενικά τα άρθρα αυτά είναι άνισα και η ενημέρωση αποσπασματική. Ολα σχεδόν τα φύλλα, εκτός από δημοσιεύματα τοπικών πολιτικών παραγόντων, αγορεύσεις των βουλευτών, φιλολογικά-ιστορικά κείμενα λογίων κ.λπ., βρίθουν από μικρές τοπικές ειδήσεις, δικαστικές δημοσιεύσεις, νεκρολογίες και επικηδείους.

● Η πλειοψηφία τους υποστηρίζει τα μεγάλα κόμματα της εποχής που εναλλάσσονταν στην εξουσία. Μερι-

κές από αυτές εμφανίζονται ως επίσημα όργανα όχι μόνον των τοπικών παραγόντων, πολιτευτών των παραπάνω κομμάτων, δημάρχων ή κομματάρχων των νησιών, αλλά και διαφόρων πολιτικών-κοινωνικών συλλόγων [λ.χ. η *Αναγέννησις* 1863-70 και ο *Ρήγας ο Φεραίος* 1871-1894, των ομώνυμων πολιτικών (φιλελεύθερων) συλλόγων Κερκύρας, ο *Καποδίστριας* (1872-74) του (συντηρητικού) πολιτικού συλλόγου «Κερκυραίος», οι *Ελεύθεροι* 1880, του ομώνυμου συλλόγου Ζακύνθου, η *Εγερσις* 1893-95 του Δημοκρατικού Κέντρου Κεφαλονιάς, ο *Εργάτης* 1912, του Σοσιαλιστικού Κέντρου Κερκύρας].

● Εκδίδονται μερικές εφημερίδες με οικονομικές ειδήσεις και άλλες ειδικού ενδιαφέροντος, όπως η θεατρική *Φάλοταφ* (1891) του λογοτέχνη Διον. Ηλιακόπουλου, οι θρησκευτικές *Κήρυγμα* (1898) και *Γραφή* (1908) στη Ζάκυνθο ή οι εβραϊκές *Ισραηλιτική Οικογένεια* (Κέρκυρα, 1874), *Ιερουσαλήμ* (Ζάκυνθος, 1891).

Τα τέσσερα νησιά

Από το τεράστιο πανόραμα του επτανησιακού Τύπου αναφέρουμε εδώ, λόγω έλλειψης χώρου, μόνο τους τίτλους των μεγαλύτερων εφη-

μερίδων από τα τέσσερα νησιά. Μολονότι τα μακροβιότερα φύλλα δεν είναι κατ' ανάγκην και τα πιο ενδιαφέροντα από άποψη περιεχομένου σήμερα, η αντοχή τους στο χρόνο αποδεικνύει μια σημαντική επιρροή σε τοπικό επίπεδο.

Ζακύνθου: Ο *Αγών* (1873-1883) του Διον. Φραγκόπουλου, η *Εθνοσυνέλευσις* (1900-1919), που εκδιδόταν, το μεγαλύτερο διάστημα, στον Πειραιά από τον Νικ. Ι. Νταβία, η *Ελπίς* (1875-1926) του Διον. Σωμερίτη, ο *Πατριώτης* (1893-1899) του Αγγ. Ν. Βερούκιου, η *Σημαία* (1897-1912) του Π. Δ. Αβούρη, ο *Φιλελεύθερος* (1911-1933) του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ο *Φρουρός* (1902-1915) του Αναστ. Γ. Ζώνη, η *Φωνή του Λαού* (1893-1905) του δημοκράτη γιατρού Αγγ. Μωρέτη.

Κέρκυρας: Η *Αλήθεια* (1905-9, 1912-14 και 1920-36 σε διάφορες περιόδους), η *Ελπίς* (1909-1933) που ίδρυσε ο Ν. Δρακάτος-Παπανικόλας, ο *Επόπτης* (1874-79, 1883-1898), η *Εφημερίς των Ειδήσεων* (1887-1925, 1927-74 σε διάφορες περιόδους) με ιδρυτή τον Δ. Βραδύ, *Ρήγας ο Φεραίος* (1871-1894) του Ιάκ. Πολυλά, η *Συνταγματική* (1904-1936) του Θωμά Δαπεργόλα, η *Φωνή* (1867-1912),

που ίδρυσε ο Νικ. Δηλιώτης.

Κεφαλονιάς: Το *Εμπρός* (1887-1912), με πρώτο εκδότη τον Σ. Σβορώνο, η σπουδαία σατιρική *Ζιζάνιον* (1892-1916) του Γ. Μολφέτα, η *Θέμις* (1866-1883), η *Κάλπη* (1890-1902) του Γερ. Κατσούρη, η *Κεφαλληνία* (1867-79, 1883-94), και η *Νέα Κεφαλληνία* (1882-1889), ο *Λαός* (1885-1896), ο *Μύδρος* (1900-4, 1907-12) του Μιχ. Μουρελάτου, η *Σφήκα* (1867-1876) του Παν. Πανά, και το σατιρικό φύλλο *Τελώνιον* (1905-1930) του Ανδρ. Σάρλου.

Λευκάδας: Η *Ελευθερία* (1909-12) του Θωμά Μπάλτσα, η *Εφημερίς του Λαού* (1887-1890) των Αριστ. Χριστοδουλόπουλου-Κων. Χόρτη, η *Λευκάς* (1866-1870), η *Ομόνοια* (1866-67, 1876-1892) του Π. Κοντογούρη, αργότερα του Αθαν. Τρωϊάνου, η πολιτικοσατιρική *Παρατηρητής* (1903-1912) του Π. Θ. Κουινιάκη και ο *Φρουρός* (1899-1902) του Ι. Γ. Καρύδη.

Ενχαριστούμε όσους συνέδραμαν στο αφιέρωμα. Για το φωτογραφικό υλικό, τους συγγραφείς των κειμένων και: το *Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο* (Ε.Λ.Ι.Α.), την *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τη *Γεννάδειο Βιβλιοθήκη*, το *Εθνικό Ιστορικό Μουσείο*, το *Μουσείο Μπενάκη*.